

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA FONETIKU
ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

KLARA KIHAK

**ULOGA SOCIO-EMOCIONALNE VEZE
IZMEĐU MAJKE I DJETETA U GOVORNO-
JEZIČNOM RAZVOJU**

Interdisciplinarni diplomski rad

Mentorice:

Prof. dr. sc. Vesna Mildner

Doc. dr. sc. Mirjana Šagud

Zagreb, 2013.

Podaci o diplomskom radu

I. AUTOR

Ime i prezime: Klara Kihak

Datum i mjesto rođenja: 18.10.1987.

Studijske grupe i godina upisa: fonetika i pedagogija, 2009.

II. RAD

Naslov: Uloga socio-emocionalne veze između majke i djeteta u govorno-jezičnom razvoju

Broj stranica: 80

Broj priloga: -

Datum predaje rada: 13.9.2013.

Sastav povjerenstva koje je rad ocijenilo i pred kojim je rad branjen:

1. dr. sc. Nikolaj Lazić

2. dr. sc. Vesna Mildner

3. dr. sc. Mirjana Šagud

Datum obrane rada: 18.9.2013.

Ocjena: 5

Potpisi članova povjerenstva:

1.

2.

3.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. ULOGA OBITELJI	3
2.1. Obitelj	3
2.2. Brak	4
2.3. Roditeljstvo	5
2.4. Obitelj kao sustav	11
3. RANI RAZVOJ	13
3.1. Teorije usvajanja jezika	14
3.2. Rano učenje i mozak	18
3.2.1. <i>Fischerov model</i>	22
3.3. Jezik, emocije i mozak	23
3.3.1. <i>Program emocionalnog poticanja govorno-jezičnog razvoja</i>	25
3.4. Kritična razdoblja	27
3.5. Zašto je važna poticajna okolina?	29
4. RAZVOJ DJETETA OD ROĐENJA DO PETE GODINE S NAGLASKOM NA GOVORNO-JEZIČNI RAZVOJ	33
4.1. Temeljna područja razvoja djeteta	33
4.2. Motorički razvoj	36
4.3. Spoznajni razvoj	37
4.4. Socio-emocionalni razvoj	38
4.5. Govorno-jezični razvoj	41
4.6. Prediktori govorno-jezičnoga razvoja i rane interakcije	44
4.7. Razvojno razdoblje od rođenja do 6 mjeseci	51
4.7.1. <i>Govorno-jezični razvoj od rođenja do 6 mjeseci</i>	53
4.8. Razvojno razdoblje od 6 do 12 mjeseci	56
4.8.1. <i>Govorno-jezični razvoj od 6 do 12 mjeseci</i>	57
4.9. Razvojno razdoblje od 12 do 18 mjeseci	60
4.9.1. <i>Govorno-jezični razvoj od 12 do 18 mjeseci</i>	62
4.10. Razvojno razdoblje od 18 do 24 mjeseca.....	64
4.10.1. <i>Govorno-jezični razvoj od 18 do 24 mjeseca</i>	65

4.11.	Razvojno razdoblje od 2 do 3 godine.....	67
4.11.1.	<i>Govorno-jezični razvoj od 2 do 3 godine</i>	67
4.12.	Razvojno razdoblje od 3 do 5 godina.....	68
4.12.1.	<i>Govorno-jezični razvoj od 3 do 5 godina</i>	69
4.13.	Dijete – obitelj – društvo	73
5.	ZAKLJUČAK	74
POPIS LITERATURE:		76
SAŽETAK		79
SUMMARY		79

1. UVOD

Područje bavljenja ovoga rada jest rano djetinjstvo, a prema Milanović i dr. (2000) pedagogija ranoga djetinjstva definira se kao grana pedagogije, znanosti o odgoju i obrazovanju, koja se bavi obiteljskim i izvanobiteljskim utjecajima na dijete rane dobi.

Predmet proučavanja jest uredan govorno –jezični razvoj te utjecaj koji majka kao primarni skrbnik ima u tom procesu.

Motivacija za rad na ovoj temi bila je životna situacija u kojoj sam se nalazila u vrijeme zadnje godine studija. Naime, imala sam kraj sebe jedno malo Božje čudo staro svega par mjeseci. Nastojali smo fotografijama i video- snimkama ovjekovječiti mnoge zanimljivosti i promjene koje su se velikom brzinom pojavljivale i izmjenjivale. Stoga se logičnim činilo da se upravo tematikom rasta i razvoja djece u ranom djetinjstvu i bavim. Kako sam, bez da sam to igdje morala pročitati, itekako bila svjesna važnosti uloge u kojoj sam se našla (nipošto ne umanjujući važnost uloge u kojoj se našao moj suprug i današnji divni tata naše djevojčice), tako se nametnulo i pitanje uloge koju majka ima na djetetov rast i razvoj. Ta se uloga očituje u socio- emocionalnoj vezi i privrženosti koja se razvija između majke i djeteta od samog njihovog početka.

Kao što govorno –jezični razvoj djeteta ne možemo promatrati izolirano od drugih područja njegova razvoja, tako ni djetetov cjelokupni razvoj ne možemo promatrati izolirano od okoline u kojoj dijete odrasta. Dakle, bitna je djetetova okolina i uvjeti u njoj, bilo da se radi o obitelji ili široj zajednici. Zato se u ovome radu bavimo pitanjima razvoja djeteta počevši od šire perspektive i utjecaja društva i obitelji, sužavajući pogled na samo dijete i majku kao primarnog skrbnika preko koje se, temeljem ranih interakcija i komunikacije odvija cjelokupan djetetov razvoj.

Rad je podijeljen u 3 cjeline. U prvoj cjelini – *Uloga obitelji* – određuju se pojmovi obitelji, braka, roditeljstva te funkcioniranja obitelji kao sustava. Govori se o tome kako obiteljska okolina utječe na djetetov razvoj, čimbenicima koji utječu na roditeljstvo te se propitkuje kako društvo utječe na funkcioniranje današnje obitelji. U drugom se dijelu – *Rani razvoj* – dotičemo se teorija usvajanja jezika Piageta i Vigotskoga koje su nezaobilazne kada se govori o prirodi dječjega mišljenja i učenja. Nadalje se govori o utjecaju ranih iskustava na rast i razvoj mozga , o povezanosti emocionalne i jezične kompetencije te o Programu emocionalnog poticanja govorno .

jezičnoga razvoja osmišljenog za djecu s jezičnim i drugim teškoćama. Potom se definira pojam kritičnih razdoblja, a na kraju se govori o važnosti poticajne okoline u djetetovu razvoju. Treći dio – *Razvoj djeteta od rođenja do pete godine s naglaskom na govorno-jezični razvoj* – je posljednji. Prvo se općenito opisuje svako od temeljnih razvojnih područja: motoričko, spoznajno, socio-emocionalno i govorno-jezično. Zatim se u poglavlju „Prediktori govorno-jezičnoga razvoja i rane interakcije“ nastoji pobliže opisati važnost predverbalnih interakcija majke i djeteta, a u nekoliko sljedećih po razvojnim razdobljima se opisuje djetetov razvoj s pobližim prikazom govorno-jezičnoga razvoja.

Nadam se kako nam većini *zato*pli oko srca kad se sjetimo svojih majki i njihove brižne skrbi te povjerenja koje nam je iskazala vjerujući u nas i naše sposobnosti. Međutim, ako i nije tako, svima nam je zasigurno poznato kako se u društvu strpljive, opuštene, tople i nježne osobe osjećamo dobro i ugodno. Tako je i malim bebama kad su njihove majke takve. Stoga se, osim samog prikaza razvojnih promjena, također nastoji istaknuti koja su ponašanja majke, ali i djetetove okoline poželjna i poticajna.

2. ULOGA OBITELJI

„Okruženje u kojemu dijete živi je značajan čimbenik kvalitete i učinkovitosti njegova ranog razvoja i kasnijeg napredovanja. U tom životnom razdoblju je najintenzivniji i najvažniji utjecaj roditelja kao primarnih skrbnika tako da je obitelj ta koja u najvećoj mjeri određuje uvjete njegova razvoja.“ (Milanović i dr. 2000:5)

Da bismo mogli govoriti o odnosu majka-dijete, potrebno je objasniti roditeljstvo kao društveni fenomen koji oblikuju i na koji utječu čimbenici uže i šire društvene okoline. Zato smatram potrebnim na početku ovoga rada pozabaviti se fenomenima *obitelji*, *braka* i *roditeljstva*.

2.1. Obitelj

Obitelj je tijekom povijesti ljudskog društva doživljavala mnoge promjene, međutim uspjela se do danas zadržati kao temeljna ljudska zajednica. Moglo bi se reći kako su društva nastajala i nestajala, ali je obitelj opstala. Obitelj je, kao i razvoj djece, kao predmet proučavanja pobuđivala interes znanstvenika različitih disciplina: psihologa, pedagoga, sociologa, antropologa i sl. Proučavanje i pisanje o obitelji, razvoju djece i razvoju njihova govora zahtijeva interdisciplinarni pristup zbog kompleksnosti i jedinstvenosti svake od navedenih komponenti te mnogostrukog ispreplitanja međusobnih utjecaja (Ljubetić 2007). Stoga, s obzirom na interes mnogih disciplina te različite dimenzije, perspektive i pristupe proučavanju obitelji, a pogotovo zbog sve brojnijih vrsta suživota i odnosa koje se smatraju obiteljima, nemoguće ju je jednoznačno odrediti. Promjene koje je obitelj doživljavala u posljednjih nekoliko desetljeća odnose se na promjene u strukturi, funkcioniranju i veličini obitelji, a na te promjene utječu ekonomski, socijalni i politički faktori. U ovome poglavlju dat ću prikaz nekoliko definicija koje smatram značajnim za potrebe ovoga rada. Ovisno o pristupu, neki se autori usmjeravaju na funkcije obitelji, neki na strukturu, neki na odnose, neki na važnost koju ona ima za pojedinca.

Giddens (prema Ljubetić 2007:6) obitelj definira kao „malu grupu usko povezanih ljudi koji daju svoj doprinos, udružuju se i odgovorni su jedni prema drugima. Ova je grupa obično, ali ne i nužno, temeljena na braku, biološkom porijeklu ili usvojenju.“

Milić (1989; prema Ljubetić 2007:6) obitelj definira kao „društvenu skupinu povijesno promjenjiva oblika u čijim okvirima se odvija proces reprodukcije društvenih individua; proces

prirodne reprodukcije koji podrazumijeva rađanje, odrastanje i umiranje ljudskih individua, s jedne strane, i proces njihove društveno -kulturalne reprodukcije, s druge strane, koji se odvija kroz procese socijalizacije i individualizacije i zaštite psihosocijalne stabilnosti i integriteta odraslih pojedinaca.“

Definirajući obitelj s aspekta optimalne strukture obitelji, Maleš (1999:107) kaže: „Obitelj koju čine majka, otac i djeca, najpoželjniji je okvir obiteljskoga života koji svojom strukturom djetetu može pružiti optimalne uvjete za njegov psiho-fizički razvoj.“

Bettelheim (1988; prema Ljubetić 2007:7) naglašava kako „obitelj čine interakcije svih njenih članova, njihova osjećanja jednih za druge i način kako su oni integrirani u dnevni život te kako su najsretnije one obitelji u kojima svaki član, u skladu sa svojom dobi i zrelosti, djeluje s brigom i poštovanjem prema jedinstvenoj i individualnoj prirodi svakog člana obitelji.“

Od posebne je važnosti za pojedinca, ali i za društvo u cjelini, emocionalna funkcija obitelji koja ako je uspješno obavljena, pruža pojedincu prijeko potrebnu sigurnost za suočavanje sa svakodnevicom i složenim socijalnim situacijama. Marinoff (2000; prema Ljubetić 2007:10)ističe kako je „ljudima potrebna ljubav obitelji, biološki ili drugačije uvjetovana, kako bi mogli odrasti osjećajući se voljenima i sigurnima“ te kako „roditelji i drugi koji se brinu za djecu imaju odgovornost prema svojoj djeci – i društvu – da pruže tu ljubav.“

Dakle, kao najvažnije komponente obiteljskoga života ističu se uzajamno poštovanje, briga, sigurnost i ljubav koje pružaju svakom pojedincu unutar obitelji potrebne uvjete za rast i razvoj.

2.2. Brak

O iznimnoj važnosti i utjecaju supružničkih odnosa na dijete slikovito govori sljedeće: „Kada dođete kući, stavite svoju djecu ispred sebe i zagledajte se u njihova lica. Pročitajte u njima cijelu povijest vaših supružničkih odnosa.“ (Posokhova 1999:77)

Da odnos između bračnih partnera ima utjecaj na dijete potvrđuje i Maleš (1999) koja kaže kako se svaki poremećaj partnerskih odnosa odražava na odnose roditelja prema djeci, bilo u obliku zanemarivanja, pretjerane brige, netrpeljivosti ili nekoga drugog patološkog oblika ponašanja. Da je komunikacija u obitelji, ali ne bilo kakva komunikacija, od presudne važnosti za uredan psiho-socio- emocionalni razvoj djeteta, Brajša (1999: 92) slikovito objašnjava: „Dijete nije osjetljivo samo na pomanjkanje zraka u prostoriji u kojoj boravi, osjetljivije je na zagušljivo komunikacijsko ozračje u obitelji u kojoj se razvija i raste. O kakvoći razgovora unutar obitelji

ovisi kakvoća razvoja njegova mozga, ličnosti i identiteta.“

Međutim, iako su uvjeti u kojima dijete odrasta od presudne važnosti za njegovu ličnost, odrastanje u izrazito lošim obiteljskim uvjetima ne rezultira uvijek neprilagođenim ponašanjem djeteta, i to iz razloga što je dijete, iako odraz sredine u kojoj živi, ipak „subjekt s određenom genetskom predispozicijom i jedinstvenom psihofizičkom konstitucijom koji aktivno sudjeluje u živoj interakciji s okolinom i oblikuje je“ (Ljubetić 2007:28).

Iako se dugo prednost davala majci kao primarnom odgajatelju u odnosu na oca, što su i znanstvenici preuzeli pa svjedočimo mnogo većem broju istraživanja odnosa majka -dijete, danas je jasno da su majka i otac jednako važni za djetetov cjelovit razvoj, iako svatko od njih drugačije utječe na dijete. Temelj djetetova cjelokupnog kasnijeg razvoja predstavlja socio -emocionalna vezanost koju dijete uspostavlja s oba roditelja već u najranijem razdoblju života (Maleš 1999, Ljubetić 2007).

Za stvaranje uvjeta za zdrav i cjelovit razvoj djeteta, nužno je da roditelji njeguju međusobne i odnose s djecom, da je obiteljska atmosfera pozitivna, ispunjena povjerenjem, prihvaćanjem, ljubavlju i razumijevanjem. Sve je to i temelj lakog usvajanja komunikacijskih vještina u djeteta koje su početna faza kasnijeg jezičnog razvoja.

2.3. Roditeljstvo

U suvremenom svijetu koji karakterizira složenost, raznolikost i česte promjene, roditeljstvo postaje jedna od najodgovornijih i najtežih uloga u obiteljskom životu. Roditeljska je uloga obogaćena novim obvezama za koje mnogi roditelji nisu pripremljeni i teško se s njima nose. Pokazuje se, na primjer, kako je nedostavno odgajati dijete prenošenjem iskustava s jedne generacije na drugu na temelju iskustva svojih roditelja, nego se očekuje da roditelj dobro poznaje razvoj djeteta, da primjenjuje odgovarajuće odgojne postupke, da je upoznat s mogućnostima koje za odgoj i obrazovanje pruža društvena zajednica te da je u stanju odabrati najbolje za svoje dijete (Maleš 1999).

Glavnim odgajateljima smatraju se roditelji unatoč tome što u većini obitelji oba roditelja rade, dok brigu o djeci prepuštaju ili članovima šire obitelji ili profesionalnim odgajateljima. Leach (2003:29) tvrdi kako je odgoj djece „jedinstvena stvaralačka aktivnost koja crpi zadovoljstvo i iz procesa i iz proizvoda.“

Kako se povijesni, kulturni i društveni kontekst mijenja, tako se i shvaćanja vezana uz roditeljstvo i djetinjstvo mijenjaju. Ljubetić (2007:67) tako roditeljstvo definira kao „dinamičan, promjenjiv i nepredvidiv socijalni fenomen koji se stalno mijenja, reformira i reformulira.“ Za roditeljstvo koje zadovoljava pot rebe djece i roditelja i što naziva *dobrim roditeljstvom*, Leach (2003:12) tvrdi da „nije nešto što se može autoritativno generalizirati, nego nešto što se treba razvijati iz trajno promjenjiva odnosa između djece koja rastu i odraslih koji se osjećaju dovoljno samopouzdanima i podržanima da im odgovore.“

Većina roditelja čini sve da omoguće svojoj djeci zdravlje, sreću, rast i razvoj, da uspostave dobre odnose s njima, da u društvo i u školu pošalju radosnu, znatiželjnu djecu primjerena ponašanja. Međutim, kada govorimo o cjelokupnom društvenom utjecaju na roditeljstvo, Leach (2003:13) iskazuje pomalo radikaln stav prema društvu koje je „neprijateljsko prema djeci i da je zato obezvrijedilo roditelje do te mjere da je individualno dobro roditeljstvo ne samo iznimno teško, nego na koncu i nedostatno“.

Činjenica je da mnogo čimbenika užeg i šireg društvenog konteksta utječe na roditeljstvo. Oni čimbenici koji utječu na roditeljstvo, a povezani su s roditeljima jesu: (1) iskustva roditelja stečena u djetinjstvu (pozitivna/negativna), (2) osobnost roditelja i (3) visoka razina stresa. Ti čimbenici mogu onemogućavati adekvatno roditeljsko djelovanje (duševni i psihički bolesnici, depresivni, anksiozni roditelji) ili ga poticati (Ljubetić 2007).

Dakako da odnosi između partnera imaju utjecaja na odnos prema djetetu. I znanstvenicima i praktičarima danas je jasno da kakvoća roditeljskog utjecaja na dijete u velikoj mjeri ovisi o odnosima koji vladaju između majke i oca. Da bi obiteljsko funkcioniranje povoljno djelovalo na razvitak djeteta, među roditeljima treba postojati razumijevanje i poštovanje. Loš odnos partnera rezultira lošim odnosom prema djetetu, međutim, pozitivni odnosi između partnera ne jamče dobar odnos prema djeci (Maleš 1999).

Istraživanja provedena na djeci depresivnih roditelja poglavito su se orijentirala na majčinu depresiju i njezine utjecaje na djecu. Njihovu je interakciju karakterizirala reducirana osjetljivost, ravan emocionalan ton, opći nedostatak spontanosti i interesa. Iako fizički prisutni, deprimirani roditelji su psihički odsutni pa su njihova djeca zbog toga u povećanom riziku za razvoj psihopatologije. Međutim, važno je napomenuti kako i kada nije riječ o bolesti, iznimno egocentrični i samozadovoljni roditelji koji slijede isključivo svoje želje i potrebe, a na djetetove ne odgovaraju ili pak stavljaju prevelika očekivanja na djecu, itekako mogu djelovati patogeno na

dječji razvoj (Ljubetić 2007).

Također je važno napomenuti kako tijekom najranijih interakcija roditelja i bebe, koje su od presudne važnosti za kasniji djetetov razvoj, veliku ulogu ima stanje opuštenosti odraslog i njegova otvorenost za interakciju koja je primjerena djetetovom razvojnem stupnju i trenutnim potrebama (Ljubešić 2001).

Osim ranih iskustava roditelja i njihove osobnosti, na kvalitetu roditeljstva utječe i visoka razina stresa. Na djecu se zajedno s velikim brojem drugih genetskih karakteristika njihovih roditelja prenosi i stabilnost živčanog sustava te se čak i nervoza predaje socijalno. „Malo dijete kao spužvica upija sve što se dešava oko njega pa i psihičku napetost. Ali ako je živčani sustav majke i oca dovoljno očvrstnuo da podnosi svakodnevne stresove, dječji osjetljivi organizam se lako lomi.“ (Posokhova 1999:72) Roditelji koji se uspijevaju djelotvorno suočavati sa stresom roditeljstva, pred djecu postavljaju razumna očekivanja, pružaju im potporu, razumijevanje, komuniciraju prijateljski i otvoreno, a stres vide kao privremeni izazov koji je moguće rješavati (Ljubetić 2007). U slučaju jačeg stresa i trajnije psihičke nesigurnosti, gubi se spontanost u ophođenju i osjećaj za djetetove potrebe (Ljubešić 2001: 265).

Nastoji se obratiti pažnja da smo kao roditelji često orijentirani na ono izvanjsko, u smislu fizičke zaštite dok premalo mislimo na one *nevidljive* utjecaje koji često znaju iza sebe ostaviti teške negativne posljedice. Tako Posokhova (1999:72) citira japanskog pedagoga Masara Ibuka koji kaže: „Kad se majka prehladi, može pokušati da ne zarazi svoje dijete, na primjer, tako da ga ne drži u krilu ili da stavi povez od gaze. Ipak, nevelik je broj majki koje se brinu o tome da ne prenesu svoje mane svojoj djeci. Viroza koja se zove „nervoznost“ u majke je puno zaraznija i snažnija od prehlade.“ Tako da se i dječja reakcija na stres u mnogome razlikuje od odrasle. Leach (2003:15) o tome govori na ovaj način: „znamo mnogo više o reproduktivnoj biologiji i genetici roditeljstva, nego što znamo o društvenom, osjećajnom i fiziološkom utjecaju roditeljstva i mnogo više istražujemo kako poroditi fizički zdravo novorođenče, nego kako podignuti emocionalno stabilno dijete.“

Osim tih čimbenika (iskustva i osobnost roditelja te stres), na uspješno obavljanje roditeljske uloge, a vezano je uz roditelje, posredan ili neposredan utjecaj imaju: obrazovanje i socijalni status roditelja, zrelost, slom braka i sl. S druge pak strane, čimbenici koji utječu na roditeljstvo, a u neposrednoj su vezi s djecom jesu: djeca s poteškoćama u razvoju, „teško odgojiva djeca“, „živa“ djeca, djeca s kroničnim oboljenjima. Također su poznata i istraživanja utjecaja reda

rađanja, spola djeteta i sl. (Ljubetić 2007).

Za razvoj psiho- fizički zdravog djeteta naglašavaju se uvjeti harmonične, mirne, stalozene atmosfere, bez obiteljskih sukoba, vrijeđanja ili pretjerane popustljivosti (Posokhova 1999).

Na roditeljstvo dakako utječu i čimbenici šireg društvenog konteksta. Iako se roditelje prihvaća kao glavne odgajatelje, društvo ima zadatak stvarati uvjete za istinsku realizaciju te njihove funkcije (Maleš 1999). Propitkivanjem u kojoj mjeri zapadno društvo istinski realizira tu zadaću, pozabavila se razvojna psihologinja Penelope Leach. Ona smatra (2003) kako nije dovoljno sâmo prosvjećivanje roditelja kako bi omogućili djeci bolju budućnost, zato poziva da se proširi pogled od onoga što se zbiva u svakoj pojedinoj obitelji, tj. na dnu, na ono što se zbiva na vrhu, u društvu kao cjelini. Da se kritički počne promatrati krojače zakona i kreatore mišljenja (*opinion-makers*) u vladi, u građanskim udrugama i društvenim ustanovama, u medijima i stručnim službama, na tržištima novca i u gospodarstvu te će se tako najbolje ustanoviti omogućuje li današnje društvo roditeljima dobro i kvalitetno roditeljstvo ili ipak ne čini dovoljno.

Kada dakle, govorimo o nizu čimbenika šireg društvenog konteksta, tu su s jedne strane čimbenici koji mogu pridonijeti osjećaju moći i sigurnosti roditelja te tako pozitivno utjecati na kvalitetu roditeljstva. To su: politička, gospodarska i financijska stabilnost, stambene prilike, zaposlenje primjereno stručnoj spremi. S druge pak strane imamo čimbenike koji mogu nepovoljno utjecati na roditeljsko ponašanje i otežati formiranje afektivnih veza na relaciji roditelj – dijete: nezaposlenost, siromaštvo, ratna i poratna zbilja i sl. (Ljubetić 2007). Mnoge se studije bave pitanjem siromaštva i pokazalo se da „pod konstantnim gospodarskim pritiskom roditelji prenaplaćavaju poslušnost djece, suzdržani su u izražavanju emocija, oslanjaju se na tjelesno kažnjavanje u cilju kontroliranja djece, nedosljedni su u uspostavljanju discipline i neadekvatno odgovaraju na dječje socio _emocionalne potrebe“ (Arendell 1997; prema Ljubetić 2007:57).

Već smo spomenuli da o vremenskom i kulturnom kontekstu u kojemu roditeljstvo egzistira ovise shvaćanja, vrijednosti, norme koje određuju roditeljstvo. Zato se postavlja pitanje zašto je danas gospodarski i društveni pritisak tako jak i zašto se čini da uglavnom negativno utječe na obitelj i ono što tradicionalno shvaćamo kao temeljne obiteljske vrijednosti. I zašto Bauman (2009; prema Dadić 2012:42) tvrdi da su „socio _emocionalne veze među ljudima zamijenjene lojalnošću prema robnim markama“?

U današnjem društvu nametnutih trendova, (ne)vrijednosti, što bi kako trebalo izgledati, čemu težiti, što je *musthave* ove sezone, kako bi *trendi* obitelj trebala izgledati, kako bi se *trendi* roditelji i djeca trebali ponašati, naravno da je kompletno obiteljsko funkcioniranje na kušnji. Kako odgovoriti silnim izazovima koje današnjica stavlja pred nas, kako se oduprijeti nametnutim strujanjima pomodnosti i lakoće i pri tome sačuvati svoju cjelovitost, jedinstvenost te snažne osjećaje ljubavi i povezanosti unutar obitelji? Čini se da to najviše ovisi o želji, prioritetima i umijeću svih njezinih članova. Leach (2003) ističe kako sveprisutni „društveni svjetonazor“ sebičnosti i natjecanja nije sklon osobama koje se o nekome brinu jer to uključuje dijeljenje i podčinjavanje sebe, dok s druge strane svaki roditelj teži biti građanin sa samopoštovanjem i likvidnim računima, a ujedno i roditelj. Tako su te dvije „uloge“, ta dva „svijeta“, javni i privatni, u međusobnom sukobu i veliku odgovornost za to nosi društvo. Stoga autorica naglašava: „što roditelji čine i što mogu činiti ovisi o tome što im društvo dopušta, odobrava ili uredi“ (Leach 2003:14). Prisjetimo se ovog a kada u drugome dijelu (poglavlje „Zašto je važna poticajna okolina?“) bude riječi o karakteristikama poželjnog obogaćenog okruženja i uvjetima koji su nužni za djetetov uredan rast i razvoj.

Iako suvremena teorija odgoja ističe važnost obiteljskog odgoja na cjelokupan razvoj djeteta, ali se zalaže i za veću brigu i odgovornost društva za sudbinu djeteta i obitelji, opravdano je pitanje koliko zaista europske države čine za njihovu dobrobit kad je toliko toga u međusobnom sukobu. Koliko je teško zaposlenim roditeljima, a posebno majkama, uskladiti suprotstavljene poslovne i privatne obveze, Leach (2003:38) slikovito objašnjava: „Mnogi roditelji – osobito majke – žive kao umjetnici na trapezu: trajno se naprežući da ostvare ravnotežu između suprotstavljenih obveza, uvijek unaprijed iščekujući neki banalan razlog da se poskliznu – vodene kozice, večernji sastanak – koji će izazvati katastrofu.“ A o tome što se događa u majčinoj nutrini kaže: „Mnoge majke same sebe razdjeljuju svakodnevnim iskustvom odljepljivanja bebe i utrpavanja u tuđe naručje, ispunjavanja optužujuće šutnje malog djeteta vedrim brbljanjem o daru koji će mu donijeti večeras; iskustvom usputne zamjene majčinske uloge ulogom radne žene, u kojoj se pridružuje kolegama, te onim telefonskim pozivom *zakasnit ću – opet* – a da nikome ne pokaže koliko joj je teško zato što je teško njezinoj djeci.“

Iz toga proizlazi da je uloga majke svakodnevno u pitanju, s obzirom na njezino odsustvo i sve važnije i sveprisutnije poslovne obveze. Čini se da tome, nažalost, pridonose i poslodavci koji kao da zaboravljaju na ljudsku i obiteljsku dimenziju svojih zaposlenica. Valjalo bi u okviru

društvene skrbi o djeci ponuditi savjetodavno –edukativne programe za roditelje i mlađe i starije djece, i učiniti ih zaista dostupnim svim obiteljima, ne samo nekima.

Ono što također u velikoj mjeri utječe na obiteljsko funkcioniranje je uvjerenje kako novac donosi sreću (Ljubetić 2007; Leach 2003) pa tako u društvu u kojem se sve što je poželjno mjeri novcem, nitko si ne može priuštiti da ne zarađuje. Novac i zarada postaju glavni mehanizam i pokretač društva pa tako sve što se pokazuje financijski isplativim, polako dobiva, dok ono što je dostupno besplatno, gubi na društvenoj važnosti. Prema tome i ljudi koji manje kupuju i p –rodaju su, tvrdi Leach, marginalizirani pa se tako stare, mlade i djecu ne doživljava kao društvene sudionike, nego se, grubo rečeno, ulaže u ono što se vezano uz njih pokaže profitabilnim. Što se tiče položaja starijih ljudi u društvu, on je različit u različitim sredinama što ovisi o socio – ekonomskom razvoju i osnovnim vrijednostima društva (Tursan 1999:87). Zaključuje Leach (2003: 39) o Americi i Engleskoj, međutim, usuđujem se reći kako Hrvatska stremlji k tome, „u društvima koja se vode tržištem i medijima toliko je teško odlučiti što *jest* dobro ili loše, pravo ili krivo, zgodno ili opako, da većina ljudi najčešće izbjegava ta pitanja, proglašavajući same riječi staromodnima“

Stoga je opravdano pitanje je li gospodarstvo u krizi ili je ljudska svijest u krizi. Vjerojatno oboje.

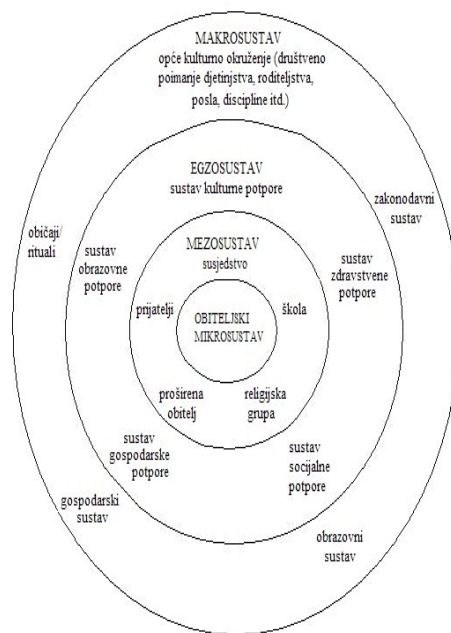
Tako nastaje začarani krug u kojemu najviše trpi dijete, ali i roditelj. Najviše mjerilo roditeljske brige i odgoja mora biti dječje dobro. Kao radna snaga smo više-manje lako zamjenjivi, međutim, nezamjenjivi smo svojim najbližima: djeci, supružnicima, braći, sestrama, roditeljima. Stoga bi roditelj trebao biti konstantno spreman preslagivati svoje prioritete i oduprijeti se pomodnim strujanjima te si dati vremena osjetiti što *jest* istinsko dobro za dijete. Sigurna sam, nema toga poslovnoga uspjeha ili materijalne nagrade koja bi pružila veću radost i zadovoljstvo od spoznaje da smo taj roditeljski posao odradili na najbolji mogući način i da kraj sebe jednog dana vidimo stabilnu, samosvjesnu, sposobnu, neopterećenu djecu pri čemu rezultati zdravog, cjelovitog, toplog odnosa sigurno neće izostati (unatoč tome što za to vrlo vjerojatno, ma gotovo sigurno, nećemo dobiti društveno priznanje). Drago mi je što sam potvrdila za ovakav način razmišljanja pronašla kod Prebeg –Vilke. Naime, autorica je kao mlada majka dobila stipendiju za jednogodišnji studijski boravak u SAD. Međutim, njena petogodišnja kćer je u to vrijeme počela postavljati sljedeća pitanja: *Mama, recimo da čovjek živi u Americi u neboderu i nastane požar, može li se spasiti? Mama, kad čovjek putuje u Ameriku preko oceana avionom pa*

dođe do nesreće, da li itko preživi?. Kod djevojčice su se također pojavili i tikovi. „Liječnik mi je rekao: *Ako želite zdravo i neopterećeno dijete, birajte između njega i Amerike* . Odabrala sam – dijete, i nikad ni na tren nisam požalila. Americi nisam nedostajala, a svojoj sam djeci u to vrijeme itekako bila potrebna.“ (Prebeg-Vilke 1991: 69)

2.4. Obitelj kao sustav

Obitelj ne djeluje izdvojeno od ostaloga dijela društva. Ona je dio šire društvene zajednice i u stalnom međuodnosu s njom. Pod utjecajem je susjedstva, društvene zajednice i postojeće kulture. Kada je riječ o obiteljskom okruženju, Ljubetić (2007: 33) naglašava kako prema Pascalovom pravilu „s obzirom na to da su sve stvari istodobno uzrokovane i uzroci nečega, i da su sve međusobno povezane prirodnom i neosjetnom vezom koja povezuje najudaljenije i najrazličitije stvari, nemoguće je spoznati dijelove a da se ne poznaje cjelina, kao što je nemoguće spoznati cjelinu a da se posebno ne upoznaju dijelovi“. Zbog navedenoga, fenomen obitelji se može prikazati kao mikrosustav koji je u stalnoj interakciji sa širim okruženjem.

Ekološki model obiteljskog sustava (Slika 1) koji se temelji na Bronfenbrennerovoj teoriji ekoloških sustava, predstavljen je u obliku koncentričnih krugova u čijem je središtu obiteljski mikrosustav sa svojim unutarnjim procesima i resursima.

Slika 1. Ekološki model obiteljskog sustava (Bennett i Grimley; prema Ljubetić 2007: 26)

Obitelj je u središtu makrosustava. Povezana je i u stalnom interaktivnom odnosu sa širom društvenom okolinom. Kako bi se razumjelo procese u obitelji te pružilo adekvatnu potporu, treba biti svjestan utjecaja neposrednog susjedstva u koji je obitelj smještena (mezosustav), šireg sociokulturnog i gospodarskog sustava koji cijelu zajednicu drži na okupu (egzosustav) te ukupnog zakonodavstva, državnih institucija i općeg kulturnog okruženja koje oblikuje društvene aktivnosti (makrosustav) (Ljubetić 2007).

Prema istom modelu proučava se dječji razvoj. Ekološki pristup naglašava važnost okoline za dječji razvoj i psihosocijalnu prilagodbu. Prema tom pristupu, dječji se razvoj promatra unutar konteksta u kojemu se on odvija. Idejni tvorac ekološkog sustava, Urie Bronfenbrenner, u sklopu ekološke teorije razvoja identificirao je četiri razine okolinskih utjecaja na dijete. Počinje od onih koje su djetetu bliske i u kojima sudjeluje pa sve do onih koje su mu udaljene i u kojima izravno ne sudjeluje. Dakle, prema tom modelu (Slika 1.) dijete se nalazi u sredini, oko njega se u koncentričnim krugovima šire slojevi okoline. Prva razina je mikrosustav koji obuhvaća svakidašnju okolinu u obitelji, vrtiću, školi, a uključuje odnose s roditeljima, braćom, sestrama,

vršnjacima, odgajateljima. Mezosustav je druga razina koja se odnosi na međudjelovanje različitih mikrosustava u koje je dijete uključeno, na primjer kako dječje funkcioniranje u obitelji utječe na interakciju s vršnjacima u vrtiću. Treća razina okolinskih utjecaja je egzosustav u kojemu dijete ne sudjeluje izravno. Odnosi se na širu okolinu, cjelokupnu socijalnu mrežu, masovne medije, školsko vijeće, crkvenu zajednicu. Najširi djelokrug okoline se naziva makrosustav. On se odnosi na obilježja određene kulture; obrazovanje, privreda, religija, društveni sustav. Bronfenbrenner (1979; prema Brajša-Žganec 2003) ističe da cjelokupni kontekst u kojem se dječji razvoj odvija značajno utječe na tijek razvoja i razvojne ishode, a pri tome ne zanemaruje individualne osobine djeteta. Naprotiv, smatra kako je razvoj zapravo rezultat međudjelovanja djetetovih osobina i okoline u kojoj dijete raste.

Iako se u radu govori o važnosti majčine uloge u djetetovu razvoju, smatram važnim naglasiti da se pri tome ne smije umanjiti važnost očeve uloge jer se socio -emocionalna vezanost koju dijete uspostavlja s oba roditelja već u najranijem razdoblju života smatra temeljem djetetova cjelokupnoga kasnijeg razvoja (Maleš 1999, Ljubetić 2007).

Kada, dakle, govorimo o ulozi majke, ne možemo zanemariti sve ono što utječe na nju kao jedinku u obiteljskom mikrosustavu. Stoga socijalni kontekst u kojemu se ona nalazi ima utjecaja na to kako se odnosi prema svome djetetu i ljudima kojima je okružena. U prethodnom smo poglavlju govorili o mnogim čimbenicima koji utječu na roditeljstvo, stoga možemo zaključiti kako je uloga majke, i to jednako kao i uloga oca, ključna za cjelokupan razvoj djeteta.

3. RANI RAZVOJ

Kada se govori o prirodi dječjeg mišljenja i učenja, nezaobilazne su teorija razvojnih stupnjeva J. Piageta i sociokonstruktivizam L. S. Vigotskog. Međutim, zahvaljujući dostignućima neuroznanosti, danas se mnogo više zna o ranim godinama djetetova života i o važnosti poticanja djeteta od najranije dobi. Stoga se nakon kratkog osvrta na teorije dvojice pionira dječje

psihologije, spominju i suvremene teorije dječjega razvoja koje na poseban način ističu emocije i pokret u cjelokupnom, a posebno govorno-jezičnom razvoju djece.

3.1. Teorije usvajanja jezika

Kada je riječ o dječjem učenju i mišljenju, ne mogu se zaobići Piagetova zapažanja o djeci i opširna razmatranja o njihovom spoznajnom razvoju, iako nije primarno bio ni pedagog ni psiholog. Na Piagetov pristup proučavanju razvoja spoznaje u male djece, utjecala je njegova filozofska i biološka naobrazba. S jedne strane je naglašavao temeljne oblike spoznaje – pojmove prostora i uzročnosti, a s druge strane inteligenciju je promatrao kao organizaciju jer se znanje integrira u kognitivne strukture, ali i kao prilagodbu jer se dijete prilagođava svojoj okolini. Ljudska bića, učeći djelovati u svijetu oko sebe i otkrivajući pritom posljedice svojega djelovanja, stvaraju čvrstu osnovicu za samo mišljenje te je upravo to osnovna misao teorije konstruktivizma: vjerovanje da djeca aktivno stvaraju znanje umjesto da ga pasivno primaju od okoline (Vasta i dr. 1998). „Djeca uzimaju informaciju iz okoline i oblikuju je, savijaju i izobličuju sve dok se ne može lako smjestiti u njihovu postojeću spoznajnu organizaciju.“ (Vasta i dr. 1998: 34) Mnogi autori mu spočitavaju kako je umanjio ulogu okoline koja se kasnije pokazala od izuzetne važnosti u razvoju djeteta.

Piaget je bio teoretičar stupnjeva, a to znači da je smatrao kako sva djeca prolaze iste stupnjeve kognitivnoga razvoja jednakim redoslijedom. Prema njegovome shvaćanju svaki je stupanj kvalitativno različit oblik funkcioniranja, a strukture koje su svojstvene svakome stupnju određuju djetetov razvoj u širokom rasponu situacija. U sklopu svoje teorije Piaget objašnjava funkcije koje upravljaju ljudskim razvojem, a to su: organizacija, adaptacija, asimilacija, akomodacija. Međudjelovanjem tih funkcija dijete konstruira novo znanje, umjesto da ga samo prima i bilježi; to je tzv. koncept konstruktivizma. Ovi procesi počinju od rođenja i protežu se tijekom cijeloga života (Vasta i dr. 1998). Piagetova se teorija bavi identifikacijom zajedničkih elemenata u razvoju djeteta, a ne određivanjem kako se djeca razlikuju jedan od drugih, te je postavila djelovanje i samostalno rješavanje problema u središte učenja i razvoja. Zanimala ga je priroda spoznaje male djece i kako se ona mijenja s rastom djeteta. Zapisi koje je Piaget radio o suptilnim promjenama koje je uočavao kod svoje troje djece su izrazito detaljni, a njegova teorija razvojnih stupova, iako dugo godina zapostavljana, tek je sredinom šezdesetih godina prošloga

stoljeća pobudila ozbiljnije zanimanje američkih i engleskih psihologa te poslužila kao temelj mnogim kasnijim istraživanjima razvojnih psihologa (Vasta i dr. 1998).

Prema Piagetovoj teoriji, razvoj je podijeljen u četiri opća razdoblja, odnosno četiri faze intelektualnog razvoja:

- (1) Senzomotoričko razdoblje, koje traje od rođenja do druge godine. Najveći dio djetetova ponašanja u to vrijeme je refleksno i motoričko. Ono djeluje prema svojoj okolini na fizičkoj razini, nenaučenim ponašanjima, posebice na početku. Ne manipulira idejama u konceptualnom smislu, ali u tom razdoblju počinje ubrzan kognitivan razvoj.
- (2) Predoperativno razdoblje traje od druge do sedme godine i to je vrijeme najbržeg govorno - jezičnog razvoja. Razmišlja konceptualno, može kategorizirati stvari u okolini i rješavati fizičke probleme. Prisutne su prepreke logičnoj misli, primjerice: egocentrizam – ne može se uživjeti u položaj druge osobe i misli da svi misle kao ono; centracija – usmjeravanje samo na jedan aspekt problema u određenom trenutku; nemaju pojam konzervacije (broja, količine...); transformacija – ne razumije promjene koje nastaju kroz logičan slijed događaja i reverzibilnost – ako se pojavi slijed događaja ne može reći što će se dogoditi ako se slijed počne odvijati unazad.
- (3) Razdoblje konkretnih operacija traje od sedme do jedanaeste godine života. U tom periodu dijete razvija sposobnost logičnog razmišljanja pri rješavanju konkretnih ili fizičkih problema, shvaća pojam konzervacije te može podražaje svrstati u kategorije na osnovi redoslijeda (serijacija) i razina (klasa).
- (4) Razdoblje formalnih operacija traje od 11. do 15. godine života, kada su kognitivne sposobnosti potpuno razvijene. Dijete može razmišljati apstraktno, mentalno rješavati probleme te razvijati i testirati mentalne hipoteze. Razmišlja i zaključuje logično (Vasta i dr. 1998).

Piaget u svojoj teoriji podržava tezu o pojavi kritičnih razdoblja za učenje, tako prema njemu učenje hodanja i govora slijedi prirodni vremenski period. Kada dijete bude spremno, ono će naučiti govoriti prirodno, bez podučavanja od roditelja. Ako je dodir s jezikom odgođen za kasniju životnu fazu npr. vrijeme puberteta, način je učenja potpuno drukčiji. Piagetova teorija daje detaljan opis općih stupnjeva ljudskoga razvitka kojima se može objasniti kada i kako je dijete spremno nešto naučiti ili razviti određeni oblik spoznaje i razumijevanja, a pokušaji da se sadržaji kasnijih podučavaju preskačući prethodne stupnjeve, ne mogu olakšati razvoj niti dovesti do razumijevanja (Wood 1988).

Piaget tvrdi kako se temelji mentalnih procesa nalaze u svijetu djelovanja pa djeca moraju

biti aktivna i kreativna da bi mogla razviti razumijevanje svijeta oko sebe. Mnogi primjeri dječje aktivnosti, igre, imitacije i rješavanje problema daju jasan uvid u oblike prijelaza iz fizičke aktivnosti u mentalnu. Ovaj odnos između djelovanja i misli Piaget naziva „misao kao internalizirana radnja“ (Wood 1988: 26). „Piagetovo dijete razumije svijet djelujući na njega ili operirajući njime.“ (Vasta i dr. 1998: 33) Spoznaja o djetetu kao aktivnome kreatoru svojega znanja daje nam važne smjernice za rad s djecom u njihovoj ranoj dobi.

Točnost Piagetove teorije se iscrpno istraživala godinama. Postavlja se pitanje postoje li doista razvojni stupnjevi. Istraživački napor u posljednjih su trideset godina otkrili mnoge probleme ove teorije prigovarajući Piagetu da je često podcjenjivao dječju sposobnost, posebno u razdoblju ranoga djetinjstva, te da razvoj nije tako uredan i dosljedan kakvim ga prikazuje teorija razvojnih stupnjeva. U knjizi *Kako djeca misle i uče*, autor David Wood kritički gleda na Piagetovu teoriju razvojnih stupnjeva ističući kako je premalo pridavao važnost ulozi jezika, komunikacije i poučavanja u razvoju dječjega mišljenja i učenja. Wood (1988) ističe kako se upravo iz toga razloga treba odbaciti teorija razvojnih stupnjeva. Piaget je vrlo malo pisao o obrazovnim posljedicama svoje teorije. Međutim, zamisao da djeca prolaze razvojne stupnjeve te da ne mogu učiti i biti poučavana na višoj razini dok nisu prošla niže stupnjeve bila je široko prihvaćena i stvorila je novu teoriju o spremnosti za učenje. Mnogi psiholozi i pedagozi istraživali su primjenu Piagetove teorije na obrazovanje, njezinu pretvorbu u nastavne programe, pristupe učenju i podučavanju, kao i na cijelu filozofiju obrazovanja. Tako se razvojna teorija približila obrazovnoj praksi. (usp. Wood 1988:15)

Ono što je Piaget osporavao – ulogu podučavanja u dječjem razvoju – ruski teoretičar dječjega razvoja postavio je kao središnju misao svoje teorije.

L. S. Vigotski (1896. – 1934.) još je jedan pionir dječje psihologije čije su ideje i dalje razmjerno prihvaćene, iako ni on, kao i Piaget, nije primarno bio psiholog, nego pravnik, književnik i lingvist. Slično kao i Piaget, ni Vigotski nije izazvao zanimanje zapadnih znanstvenika sve do 1960-ih kada je njegov rad preveden na engleski. Njegova djela u početku nisu naišla na interes tadašnjih znanstvenika i više od dvadeset godina bila su zabranjena u bivšem Sovjetskom Savezu te tako ostala nepoznata čak i mnogim njegovim suvremenicima (Vasta i dr. 1998).

Da bi se razumjela teorija Vigotskoga, važno je uzeti u obzir političku klimu toga vremena –

nova marksistička filozofija naglašavala je socijalizam i kolektivizam; poticala se solidarnost i suradnja, držalo se da uspjeh svakoga pojedinca odražava uspjeh kulture. Model ljudskoga razvoja Leva Vigotskoga uključivao je te elemente pa je stoga bio nazvan sociokulturalnim (ili sociopovijesnim) pristupom. Za njega je razvoj pojedinca produkt njegove kulture. Razvoj se u teoriji Vigotskoga uglavnom odnosio na mentalni razvoj, na procese poput mišljenja, jezika i rasuđivanja. Za te se sposobnosti pretpostavljalo da se razvijaju kroz socijalnu interakciju s drugima, posebice roditeljima, i da zbog toga predstavljaju zajedničko znanje jedne kulture (Vasta i dr. 1998). Suprotno Piagetu, Vigotski smatra da je prvobitna funkcija govora funkcija priopćavanja, društvenoga povezivanja i djelovanja i odraslih i djeteta na okolinu. Prema njemu, prvotni je govor djeteta socijalan.

Ključna razlika između tumačenja Vigotskoga i Piageta ogleda se u njihovoj teoriji egocentričnoga govora: Piagetova je hipoteza da mišljenje prethodi jeziku, a Vigotski naglašava da misao i jezik imaju odvojene korijene, ali kad se jednom ujedine, počnu djelovati jedno na drugo. Vigotski posebno naglašava važnost jezika kao sredstva kojim se planiraju buduće radnje i pripremaju koraci u rješavanju nekoga problema. Kao niz razvojnih faza govora Vigotski navodi i sljedeću formulu: govor – šapat – unutrašnji govor. (usp. Prebeg-Vilke 1991: 15)

Vigotski smatra kako djeca koja ne mogu obaviti zadatke, riješiti probleme, zapamtiti sadržaje ili se sjetiti događaja dok su prepuštena sama sebi, često to mogu činiti uz pomoć odraslih. Piaget ima donekle negativno gledište o takvom uspjehu, tvrdeći da on uključuje poučavanje i učenje postupaka, a ne razvoj razumijevanja.

Konačno, čovjek se od rođenja razvija, a o fazama toga razvoja postoje različite teorije. No, treba pritom naglasiti da te faze samo u vrlo širokom smislu imaju karakter prirodno – zakonitih procesa protiv kojih ne možemo učiniti ništa. Čovjek je od rođenja biće otvoreno za svijet i njegov se razvoj treba shvatiti kao individualni razvoj koji je više ili manje otvoren, tj. može se ispuniti i oblikovati postignućima u učenju. Pitati o prirodi individualnoga razvoja ima smisla samo ako se prihvati da je čovjek u svako doba to što jest, ali zahvaljujući i tome što je već naučio. Izdvajanje djetinjstva kao važne faze ljudskoga života, kojoj treba posvetiti posebnu pozornost, pojavljuje se tek sredinom 18. stoljeća. (usp. Giesecke, H. 1991: 25)

Danas se zahvaljujući napretku u znanosti, posebice dostignućima neuroznanosti, o ranom razvoju i važnosti poticanja djece zna puno više, no i dalje predstavlja veliki izazov svima koji se

bave ranim godinama djetetova života.

3.2. Rano učenje i mozak

Ranom se razdoblju djetetova života, i to od samoga rođenja unazad nekoliko desetljeća, opet daje važnost koja mu pripada. Djetetov je razvoj najintenzivniji i najpodložniji promjenama u ranim godinama, a posebno se ističu prve tri.

Rane su interakcije i emocionalne razmjene u velikoj mjeri u funkciji djetetova učenja, odnosno njegova psihičkoga razvoja. Ljubešić (2005) navodi kako je bračni par Papoušek u nizu radova pokazao kako razvoj integracijskih i komunikacijskih sposobnosti započinje rano u ontogenezi, zahvaljujući genetskim pretpostavkama u djetetu i jednako važnim posebnim poticanjem koje dolazi od roditelja i koje se odvija u emocionalno skladnoj atmosferi. U tim uvjetima kod djeteta se razvijaju integracijske i komunikacijske sposobnosti koje utječu na ukupnost njegova razvoja već od samoga rođenja. Obrasci ranog poticanja djeteta su u roditelja biološki utemeljeni, ali često znaju biti narušeni uslijed različitih čimbenika o kojima smo govorili u prvome dijelu rada.

Da su najranije godine presudne za kasniji razvoj, ističu autori knjige *Skrb za dijete i poticanje ranog razvoja djeteta u Republici Hrvatskoj* koji rani razvoj uspoređuju s temeljima zgrade o kojima ovisi stabilnost cijele zgrade. Isto tako, o razvojnim dometima ranoga razvoja ovisi djetetovo daljnje napredovanje (Milanović i dr., 2000).

U prilog tome da je sama priroda mnogo učinila kako bi omogućila razvijanje potencijala s kojima na svijet dolazi novorođenče, Gopnik i dr. (2003) govore o tri elementa koja omogućuju djetetu razvoj spoznaje: (1) urođena spoznaja; (2) moćne sposobnosti učenja i (3) nesvjesno poučavanje koje osiguravaju odrasli. Uloga odraslih očituje se reakcijama na djetetove inicijative (u početku su to glasanja poput gukanja ili plača) te njihovo izostajanje dovodi do zamiranja socijalnih i komunikativnih sposobnosti djece, kao i do usporavanja razvoja unatoč pravilnoj zdravstvenoj njezi (Škarić 1988).

Znanstvena područja koja se usmjeravaju na istraživanja funkcija ljudskoga mozga nazivaju se neuroznanostima, primjerice neurobiologija, neurofiziologija, neuropsihologija i sl. Upravo su te znanosti zaslužne za novi pogled na procese učenja u ranoj dobi. Ljudski je mozak misterij, a

njegovu biologiju učenja neuroznanstvenici već dugo pokušavaju dokučiti. „S napretkom tehnika neuroznanosti, počelo se pokazivati kako i u kojoj mjeri se mijenjaju naši mozgovi, te u kojoj je mjeri ta promjena rezultat naših iskustava svijeta“ (Gopnik i dr. 2003: 175).

Dijete uči od samoga rođenja, čak i prije i to zbog velikog potencijala za učenje koji ima mozak. Podatan je, prilagodljiv i osjetljiv na sve podražaje koji preko osjetila cijeloga tijela neuronima dolaze do njega. Istraživanja su pokazala velike sposobnosti mozga za reorganizaciju u slučajevima ozljeda mozga kada zdrava područja preuzimaju obavljanje funkcije koju oštećene moždane stanice ne mogu, tzv. plastičnost mozga. Za to je, kao i za druge vrste učenja, potrebna adekvatna stimulacija. Kod malih beba je slična situacija. Hannaford (2007) navodi kako je mozak novorođenčeta neznatno organiziran, odgovara na zvukove i gravitaciju te je spreman usvajati iz materijalnog svijeta i reagirati na njega. Tako dok dijete prima osjetilne podražaje izvana, živčane stanice se povezuju u mrežu te tvore grupe koje oblikuju obrasce komunikacije koji postaju komunikacijski putovi.

Budući da interakcije i podražaji izvana bitno utječu na razvoj mozga, potrebno je ukratko opisati i sam mozak i njegovu osnovnu građevnu jedinicu – neuron.

Izvana ljudski mozak ne izgleda osobito (iako se možda s time ne bi složili zaljubljenici u mozak). Teži oko 1,4 kg i oblikom sliči orahu. Dvije trećine čini voda, ostatak su uglavnom masti i bjelancevine. A ipak taj organ održava ljudsko tijelo na životu, regulira temperaturu i krvni tlak, upravlja probavom, disanjem, spavanjem, ali i neprestano uči. Ubrzo nakon začeca pa sve do kraja života, živčani se sustav dinamično mijenja i samoorganizira. Ne slijedi isključivo jedan temeljni plan i nikada nije statičan. Svoje neuronske sklopove svaki pojedinac razvija kao izravan odgovor na životna iskustva. Dok rastemo, krećemo se i učimo, stanice živčanoga sustava povezuju se u vrlo složene obrasce neuronskih putova. Ti obrasci se cijeloga života organiziraju i reorganiziraju omogućavajući nam veću sposobnost primanja vanjskih podražaja i izvođenja bezbrojnih poslova u ljudskome životu. Preko živčanih snopova koji prolaze kanalom kralježnice, mozak prima informacije iz cijeloga tijela: milijune podražaja. U velikom mozgu oblikuju se misli i to ponajprije u vanjskome sloju. Oko tri milimetra debela kora mozga, korteks (od lat. cortex, ovojnica) sastoji se od sive tvari. Korteks se, među ostalim a, sastoji od tijela neurona. Neuroni (živčane stanice), prenose električne podražaje kroz tijelo i u ljudskome tijelu ih ima 10^{11} . (usp. Hannaford 2007: 21-23) Mozak se sastoji od otprilike sto milijardi neurona, a oko deset do pedeset milijardi neurona leži samo u kori mozga. Živčanu stanicu čine: tijelo stanice,

dendriti – razgranati gusti produžeci staničnog tijela koji skupljaju informacije i provode impulse prema staničnom tijelu te akson, duga tanka nit koja provodi živčane impulse od staničnog tijela do drugog neurona, mišića ili žlijezde. Postoje 3 grupe neurona: (1) Senzorički neuroni dosnose osjetilne informacije iz cijelog tijela (koža, oči, uši, jezik, nos, proprioceptori) u središnji živčani sustav koji obuhvaća mozak i leđnu moždinu. Proprioceptori su osjetilni organi koji prenose informacije o položaju ili napetosti mišića, aktivnosti zglobova i ravnoteži. (2) Asocijativni neuroni imaju ulogu umrežavanja. Putem svojih dendrita prenose informaciju mreži drugih asocijativnih neurona po cijelome mozgu. Mreža asocijativnih neurona obuhvaća 99,98 % neurona u središnjem živčanom sustavu. Prikupljaju sve informacije, obrađuju ih, zatim pokreću tijelo, mišiće i žlijezde kako bi tijelo odgovorilo putem motoričkih neurona. (3) Motorički neuroni prenose poruke od središnjeg živčanog sustava do mišića i žlijezda kako bi potaknuli njihove funkcije (usp. Hannaford 2007: 23-25).

Višekratnim korištenjem neurona, stvara se višeslojna, bijela, segmentirana ovojnica masne tvari, fosfolipida, koja se naziva mijelin. On povećava brzinu prijenosa živčanih impulsa te izolira, štiti i pomaže oporavku aksona ako dođe do ozljede živca. Tako Hannaford (2007) navodi da kada nešto učimo po prvi puta, ide sporo, poput utiranja puta na neprehtodnom terenu. Međutim, kako se ti neuroni uzastopno aktiviraju, taloži se sve više mijelina, brži je prijenos i brža obrada podataka – sve dok ne postane lako i poznato. Deblja se mijelinska ovojnica povezuje s većom inteligencijom, te je također odgovoran za boju bijele tvari mozga, leđne moždine i živaca u tijelu. Nemijelizirane živčane niti izgledaju sivo i zajedno sa staničnim tijelima čine sivu tvar u mozgu i leđnoj moždini.

Procesi nastajanja novih ili mijenjanja postojećih međuneuronskih veza (sinapsa) traju cijeli život. Već smo spomenuli da je ljudski mozak vrlo fleksibilan, i da posjeduje osobinu plastičnosti, što znači da iskustvom i učenjem podliježe promjenama. Međutim, ovisno o dobi, različita je brzina učenja, a u razdoblju ranoga djetinjstva je najveća. Tehnikom PET-a (tomografija emisijom pozitrona) ustanovljeno je da aktivniji dijelovi mozga sagorijevaju više glukoze, nego što troše njegovi manje aktivni dijelovi. Mjerenjem količine metabolizma glukoze može se ustanoviti koliko je sinapsi u funkciji u različitoj dobi tijekom razvoja te je takvo mjerenje dovelo do saznanja kako je mozak djece zaposleniji od mozga odrasle osobe. Tako do trećega mjeseca života mozgovna područja uključena u vid, sluh i dodir, sagorijevaju povećanu količinu glukoze. U dobi od dvije godine energetska potrošnja mozga postiže potpune razine

potrošnje odrasle osobe, a do treće je godine mozak maloga djeteta dva puta aktivniji od mozga odrasloga čovjeka. Do desete godine djetetova života, ta je povećana aktivnost na dvostrukoj razini od razine potrošnje odraslih. Otprilike u to doba ona počinje opadati da bi odraslu razinu dostigla u dobi od osamnaest godina (usp. Gopnik i dr. 2003: 186).

Ranije se već spominje kako na proces stvaranja neuronskih mreža utječu genetske predispozicije, ali i poticaji izvana. Neuronske mreže izrastaju iz jedinstvenog iskustva svake bebe te tako uspostavljaju složene obrasce koji upravljaju svim višim razvojem mozga. Njihov oblik i složenost se uspostavljaju u skladu s djetetovim iskustvima i okruženjem. Sklopovi neuronski mreža se stalno granaju i neprestano nastaju dok god traje stimulacija. Kad prestane podražaj, prestane i grananje. Ti se sklopovi tijekom cijelog života mijenjaju i i naposljetku tvore samo nekoliko trajnih veza na sinapsama određenih ciljnih stanica (Hannaford 2007). Tako i Gopnik i dr. (2003: 186) navode: „Sinapse koje nose najviše poruka postaju jače i preživljavaju, dok se slabije sinaptičke veze prekidaju.“

Istraživanja koja su proučavala glodavce i ptice, otkrila su da nove živčane stanice nastaju reagirajući na obogaćeno, sigurno, složeno okruženje s prostorom za kretanje i istraživanje, svježim zrakom, dobrom hranom i vodom, suigračima i igračkama. Primjerice, kod glodavaca koji su svojevolumeno trčali unutar kotačića za trčanje, broj se novorođenih živčanih stanica udvostručio, za razliku od onih koji su bili prisiljeni trčati, kojima se broj neurona smanjio. To dovodi do zaključka da se neuronske veze mogu mijenjati i rasti samo ako je prisutna puna pažnja i usmjerenost zanimanje za ono što radimo (Hannaford 2007).

Stoga, ono što u određenome razvojnem razdoblju nastaje, treba kasnije upotrebljavati. Ako do toga ne dođe, odnosno ako ne postoji dovoljno vanjskoga poticaja, međuneuronske veze jednostavno nestaju. Iskustvo određuje koje će se veze ojačavati, a koje će nestati pa tako veze koje se najčešće aktiviraju ostaju očuvane. Tijekom djetetova razvoja broj se tih veza smanjuje za 30 do 50 %, tako da na kraju ostane otprilike petsto milijuna. U razdoblju između otprilike desete godine i puberteta, nestaju će najslabije veze, dok će se sačuvati samo one koje su se iskustvom pokazale korisnima (usp. Gopnik i dr. 2003: 187).

Stoga je jasno da je za razvoj mozga ključan vanjski poticaj, odnosno input. Svi procesi učenja funkcioniraju na takav način pa možemo reći da se razvoj mozga temelji na jednostavnom principu: „*Use it or lose it*“. To znači da, npr., učenjem i vježbom stvaramo neurone, dok neuroni koje ne koristimo „zakrčljaju“ i konačno propadnu.

3.2.1. Fischerov model

Dugo su razvoj djeteta i istraživanje mozga bila dva odvojena područja te kako bi povezali zbivanja u mozgu s ponašanjem ljudi i životinja, znanstvenici su pokrenuli novo polje kognitivne neurologije uključujući kretanje miljokaza koji pripomažu djetetovu životu. Znanstvenici u tome području, koji su željeli naznačiti svoj dug Piagetu i njegovim dostignućima, nazivaju se „neopijažeovci“.

Ovdje ćemo kratko istaknuti Kurta Fischera, neopijažeovca i kognitivnog neurologa koji je povezo razvoj djeteta i istraživanja mozga. Tako je Fischer na Piagetovom okviru stadija djetinjstva izgradio vlastiti osuvremenjeni model paralelno slažući izranjajuće ponašanje s promjenama u mozgu. Pratio je rast lubanje svoga sina pa se pokazalo kako postoje razdoblja intenzivnijega rasta lubanje koji se poklapaju s razdobljima pojačanog rasta u drugih beba iz drugih istraživanja. To su bila razdoblja između 3. i 4., 7. i 8., 10. i 11. tjedna, a kad se dječak razbolio, umjesto očekivanog intenzivnog rasta lubanje, dječakova lubanja, a vjerojatno i mozak u njoj, tijekom bolesti nije rasla. Prema njemu „to pokazuje kako organske promjene i djelovanje sredine djeluju zajedno i kako, tijekom razvoja mali unos podražaja iz okruženja može dramatično promijeniti krivulje rasta za mozak“ (Diamond i Hopson 2006: 97).

Fischer tako u svome modelu opisuje razvoj rasta mozga i nove vještine koje se paralelno s time razvijaju. Mnogi od tih valova rasta su, posebice u prvim godinama, sinkronizirani s nakupljanjem mijelina u različitim dijelovima mozga, eksplozijom sinaptičkih povezivanja i bučnom aktivnošću koju su drugi istraživači vidjeli u stanicama mozga vrlo male djece. (Usp. Diamond i Hopkins 2006:98)

Fisher je istražujući mozak i ponašanja djece sigurno dao velik doprinos znanstvenoj zajednici, međutim kad „progovara“ kao roditelj, to je sasvim razumljivo i ne-akademskoj zajednici i pogađa samu srž roditeljskoga utjecaja: „Emotivni materijal je jedini uistinu važan... Ono u što, kao roditelj, ulažem napore je izgradnja kvalitetnog i snažnog odnosa s mojim blizancima i ostalo dvoje djece, tako da mogu vjerovati kako brinem o njihovom dobru, da ih volim i da nauče kome ne treba vjerovati – uključujući i mene. Zapravo su društvene i emocionalne dimenzije to što više nego većina drugih stvari, prethodi dugoročnom mentalnom zdravlju“ (Diamond i Hopson 2006).

3.3. Jezik, emocije i mozak

Kada govorimo o razvoju djeteta, on ima više međusobno povezanih dimenzija i razvoj na jednom planu utječe na razvoj na drugome. Primjerice, razvoj motorike usko je povezan s psihičkim razvojem, emocionalni sa socijalnim, psihičkim, jezičnim i slično. Ovdje ćemo se zadržati na utjecaju koji emocionalni razvoj ima na jezični i obratno.

Zanimljiva je metafora kako je moguće jezik odvojiti od emocija jednako kao što se brašno može odvojiti iz pečenog kolača (Usp. Beck i dr. 2012). S jedne strane, mnogo više se zna pojedinačno o razvoju emocionalnih i jezičnih kompetencija, nego o tome na koji način one utječu jedna na drugu, dok je s druge strane uobičajena praksa pri proučavanju utjecaja emocionalne kompetencije na intelektualni ili socijalni razvoj upravo ispitivanje jezičnih vještina (Beck i dr. 2012). I emocionalna i jezična kompetencija su višedimenzionalni konstrukti što znači da obuhvaćaju više različitih vještina. Emocionalna kompetencija podrazumijeva sposobnosti razumijevanja, izražavanja i regulacije emocija (Denham 1998; prema Beck i dr. 2012), a jezična obuhvaća usvajanje jezičnih sastavnica (fonologije, morfologije, sintakse i semantike) i pragmatičkih sposobnosti (primjena konverzacijskih načela, pravila govornoga čina kao i govorne obrasce) (Apel i Masterson 2004). Prema Beck i dr. (2012) do danas nisu provedena sustavna empirijska istraživanja o međusobnom utjecaju tih višeslojnih veza, međutim, postoje studije koje potvrđuju pretpostavku o povezanosti jezika i emocija u razvoju djece.

S jedne strane se pokazalo da jezik utječe na emocije, a istovremeno, emocije utječu na jezik. Empirijski rezultati pokazuju da rana iskustva s primarnim skrbnikom (majkom) utječu na emocionalni razvoj. Osim toga, učestalost, stil i sadržaj govora upućenog djetetu, uključujući emocionalne iskaze, pozitivno je povezan s djetetovim razumijevanjem i regulacijom emocija (Fivush 2007; Kuebli, Butler i Fivush 1995; Laible 2004; Laible i Song 2006; Ontai i Thompson 2002; Sales i Fivush 2005; prema Beck i dr. 2012). Također se ističe kako djetetova verbalna komunikacija s majkom doprinosi emocionalnom razvoju jer temeljem jezičnih reprezentacija majke, dijete uči o osjećajima, namjerama i željama (Nelson 1996; prema Beck i dr. 2012). U prilog tome da emocije utječu na jezik govori Bloomov model intencionalnosti prema kojemu je rano učenje jezika rezultat djetetove želje da s drugima dijeli svoje osjećaje i misli.

Dokazi koji potvrđuju povezanost emocionalnog i jezičnog razvoja su istraživanja s djecom s jezičnim poteškoćama koja ukazuju na mogućnost da će vjerojatno imati i emocionalne poteškoće (Lindsay i Dockrell 2000, McCabe i Meller 2004, Redmond i Rice 1998; prema Beck i

dr. 2012:2). Djeca s jezičnim teškoćama imaju tendenciju teže prepoznavati emocionalna stanja, nego vršnjaci s urednim jezičnim razvojem.

Sukladno tome, američki stručnjaci dr. med S. Greenspan i logopedica D. Lewis osmislili su jedinstven program za rad s djecom s poremećajima i zaostajanjem u govorno-jezičnom razvoju. Naime, izradili su „Program emocionalnog poticanja govorno-jezičnog razvoja“ (eng. *Affect-Based Language Curriculum, ABLC*), koji upotrebljava emocije i ophođenje u ugodnim dvosmjernim recipročnim interakcijama kao osnovu za razvoj oponašanja, pragmatike te receptivnog i ekspresivnog jezika. (Greenspan i Lewis, 2004)

Emocije (čuvstva) su unutrašnje reakcije, a njihovo vanjsko izražavanje putem mimike, geste ili vokalizacije se naziva afektima. Smatra se kako u početku postoji blisko podudaranje između onoga što dojenčad osjeća i onoga što pokazuje, odnosno da u toj najranijoj dobi afekt točno pokazuje emociju (Ljubešić 2005). Tako su i prvi svrhoviti glasovi afektivni glasovi – oni koji su odgovor na glasanje roditelja i pokazuju radost, veselje, ushićenje i interes. Prema Škariću (1988: 36) „niz istraživanja ukazuje na to da se u afektivnoj komunikaciji formira motivacija za komunikaciju i otvaranje djeteta spram socijalne okoline i na tu će se osnovu potkraj prve godine života kalemiti najmoćniji oblik ljudske komunikacije – govor.“

Tako semantika ima izvor u emocionalnim značenjima i društvenom kontekstu, a sintaksa i gramatika dolaze iz pridruživanja emocija interakcijama koje stvaraju osjećaj namjernosti i povezuju neku radnju s objektom. Zato je bez emocije i ophođenja kao osnove, djetetu teško razviti svrhovit i smislen jezik (Greenspan i Lewis 2004).

Iako je ranije spomenuti program namijenjen djeci sa zaostajanjima ili poremećajima u govoru, djeci s poremećajima autističnog spektra, djeci s globalnim zaostajanjem u razvoju, djeci s Downovim sindromom, cerebralnom paralizom i drugim teškoćama u razvoju, ovdje ga spominjemo kao dokaz da se radom na afektivnim interakcijama može djelovati na razvoj jezika, motorike, spoznaje ili vizualno-prostornih vještina (Usp. Greenspan i Lewis 2004: 5).

Prije nego se osvrnemo na Program emocionalnog poticanja govorno-jezičnog razvoja, spomenut ćemo kako su posljedice na razvoj mozga vidljive bilo da je riječ o adekvatnom okruženju djeteta ili pak kad se radi neprikladnom ophođenju, zanemarivanju ili izravnom zlostavljanju. Stručnjaci koje navode Diamond i Hopson, smatraju kako će dijete odgojeno bez dovoljno ljubavi, privrženosti i pažnje, koje su slabo poticali na istraživanje i učenje te ga često i oštro kažnjavali, patiti zbog abnormalnog procesa oblikovanja sinapsi i njihovog podrezivanja,

ostavljajući ih bez normalnih veza u emocionalnim područjima mozga i bez normalnog raspona emocionalnih reakcija ili njihove kontrole“ (Diamond i Hopson 2006: 107). Bruce Perry, dječji psihijatar i razvojni neurobiolog, istraživao je kako emocionalne traume i zlostavljanje mijenja mozak u razvoju i kakve učinke ostavlja. Primjerice, pokazalo se kako kod djece koja su patila od snažnog emocionalnog i fizičkog zlostavljanja, frontalni korteks nikada nije ni izrastao. Također, odsutnost brižne bliskosti (fizičkog dodira, kontakta očima, negovanja) može dovesti do izmjene rasta mozga, smanjene inteligencije i nenormalnih ponašanja. Navodi: „Kada je malo dijete zapostavljeno ili zlostavljano, ono ima manju sposobnost samosvladavanja, zasnovanu djelomično na umanjenom razvoju u frontalnim režnjevima, te što je manja sposobnost kočenja antisocijalnog ponašanja, to će dijete biti impulzivnije, agresivnije, reaktivnije“ (Diamond i Hopson 2006: 110).

Također su otkriveni dokazi o utjecaju roditeljskog ponašanja na razvoj dječjeg mozga. Pokazalo se da ljubav, pažnja i druge pozitivne emocije stvaraju koherentne električne uzorke u srčanom ritmu djeteta, dok stres, ljutnja i negativni osjećaji stvaraju nazubljene, nekoherentne električne uzorke. Ritam otkucaja srca tako daje povratnu informaciju amigdali u razvoju (koja upravlja emocijama i pamćenjem), te to područje zajedno s vezama u frontalnim režnjevima, počinje bilježiti emocije koje dijete osjeća kao poznate, bilo da se radi o disharmoničnim i popraćenim ostrim uzorcima rada srca ili harmoničnim s koherentnim uzorcima. Ti se stručnjaci također pridružuju mišljenju kako je prvih nekoliko godina života ključno u tom „oblikovanju“ emocionalnih područja mozga (usp. Diamond i Hopson 2006: 108).

Mozak je podatan i bilježi sve što iz djetetove okoline učestalo dopire do njega. Stoga je atmosfera pogodna za zdrav emocionalan razvoj vjerojatno najvažniji temelj koji roditelji djeci mogu pružiti. Nužna je ljubav, zaštita i sigurnost koju pružaju roditelji, stoga briga za djetetov emocionalni razvoj treba uključivati i brigu o okruženju u kojemu djeca odrastaju, a to je obitelj. Naime, upravo će način na koji roditelji odgovaraju djetetovim signalima i potrebama, uz genetske predispozicije svakoga djeteta, imati odlučujući utjecaj na razvoj djetetova mozga, ličnosti i raznih vještina koje ono s vremenom usvaja.

3.3.1. Program emocionalnog poticanja govorno-jezičnog razvoja

Veća kvaliteta skrbi za dijete, uključujući emocionalno osjetljivu njegu, povezuje se sa

snažnijim kognitivnim, jezičnim, emocionalnim te društvenim razvojem. Osnivači ovoga programa su istraživanjem visokorizičnih obitelji otkrili da su se rani problemi u emocionalnim interakcijama povezivali s različitim emocionalnim, jezičnim i kognitivnim teškoćama u djece. Stoga, kad su poboljšali rane emocionalne interakcije putem obuhvatnog intervencijskog programa, problemi su se smanjili, a kompetencija u emocionalnom i intelektualnom funkcioniranju se povećala. U drugom istraživanju otkrili su da rizični čimbenici koji potkopavaju obiteljsko emocionalno funkcioniranje utječu i na intelektualno funkcioniranje. Djeca u obitelji s četiri ili više rizičnih faktora koji utječu na obiteljske odnose imala su 20 puta veću učestalost graničnog kvocijenta inteligencije i problema u ponašanju u dobi od četiri godine, a taj se uzorak nastavio i autori su ga ponovo potvrdili kad je djeci bilo 13 godina (usp. Greenspan i Lewis 2004: 24).

Temeljni stav ovoga programa jest da emocije pokreću učenje. Naime, želje i osjećaji prisutni su kod svakog ljudskog bića i nastojanje da ih se izrazi, pokretač je i temelj komunikacije. Prema ovome programu, temelj na kojemu se razvijaju oponašanje, receptivni i ekspresivni jezik podrazumijeva sljedeće:

- Uključivanje u ophođenje (zaokupljanje), što podrazumijeva stvaranje intimnog i ugodnog odnosa s djetetom.
- Uzajamno regulirane recipročne interakcije između djeteta i roditelja u kojima dijete započinje, a poslije odgovara. Te interakcije mogu uključivati niz gesta, osmijehe ili mrštenje, vokalizacije, verbalizacije, motoričke radnje, čitanje i slično.
- Pragmatika koja podrazumijeva funkcionalnu namjeru komunikacije. Uključuje razvijanje govora, održavanje teme, izmjenjivanje uloga i sposobnost pričanja o širokom rasponu događaja i misli različite složenosti (Usp. Greenspan i Lewis 2004: 62).

Tvorci programa provodili su mnogobrojna istraživanja s djecom urednog razvoja, kao i s djecom s mnogim različitim oštećenjima. Ovdje ćemo pokušati opisati po kojem se principu putem emocija nastoji potpomoći govorno-jezični razvoj autistične djece.

Naime, kod različitih razvojnih poremećaja, primjerice autizma, izostaju mehanizmi koji povezuju sustav emocija s drugim aspektima razvoja, npr. s motoričkim, a i s nastajućim simbolima. Tako dijete koje posjeduje neke motoričke vještine ili koje je sposobno ponavljati saslušane riječi, upušta se u repetitivne radnje ili riječi. To se događa jer njihove motoričke

sposobnosti ili riječi nisu povezane sa smislenim emocionalnim iskustvom. Stoga je cilj ovoga programa „zakačiti“ taj afektivni sustav i postići svrhovitu emociju. U stanju povećanog afekta, dijete bi uspjelo povezati vlastitu emociju s nizom radnji, i konačno sa simbolima. Tako, ovisno o djetetu, njegovom okruženju i neurološkim problemima koje ima, autistične crte nestaju ili se smanjuju, ali na taj način djeca postaju sklonija smislenoj i društveno prihvatljivijoj komunikaciji što ne bi bilo moguće uz upotrebu metoda koje ne uključuju afektivnost (Usp. Greenspan i Lewis 2004: 21).

Autori tvrde: „Kada jednom pokrenete emociju koja je gorivo za interakcije i pragmatiku, dijete će s mnogo većom lakoćom i zadovoljstvom raditi na razvijanju vještina oponašanja, receptivnog i ekspresivnog jezika.“ (Greenspan i Lewis 2004: 65).

Da bi djetetov razvoj slijedio uredan tijek, također je nužna izloženost određenim iskustvima u određenom razdoblju. Ta se razdoblja nazivaju kritičnima i u sljedećem poglavlju će se pobliže definirati pojam kritičnih razdoblja, ključnih za uredan i optimalan razvoj ljudskog organizma.

3.4. Kritična razdoblja

Osim termina kritična razdoblja, rabe se i termini osjetljivi period, kritični period ili prozori prilike te se koriste u različitim poljima znanosti. Usprkos ovim varirajućim i ponekad potpuno suprotnim uporabama, ujedinjuje ih središnja znanstvena ideja: „postojanje određenog iskustva u jednoj točki razvoja imaće potpuno drugačiji učinak od postojanja istog tog iskustva u bilo kojoj drugoj točki razvoja“ (Bruer 2001: 4).

Kritično se razdoblje definira kao „ono između pojavljivanja anatomske ili funkcionalno danog biobihevioralnog sustava i njegovog dozrijevanja“ (Colombo 1982; prema Mildner 2003: 134). U tom nezrelom stanju organizam može biti pod pozitivnim i/ili negativnim utjecajem egzogenih podražaja, a posljedice tih utjecaja mogu biti trajne.

Da bi se neko razdoblje moglo nazvati kritičnim, treba zadovoljiti sljedeće uvjete: (1) imati početak i kraj koji se daju identificirati; (2) intrinzična komponenta, tj. osjetljivost organizma mora pokrenuti neki maturacijski događaj i (3) ekstrinzična komponenta, tj. vanjski podražaj na koji je organizam osjetljiv (Spreen i dr. 1984; prema Mildner 2003). Postoje i neki drugi kriteriji koji se uzimaju u obzir, ali je zapravo važno postojanje specifičnog razdoblja koje ima odrediv

početak i kraj te unutar tog razdoblja organizam mora biti u fazi razvoja u kojoj je osjetljiv na vanjske podražaje. Izvan tog određenog razdoblja iznimna osjetljivost organizma prestaje.

Kritični se periodi javljaju već u prenatalnom razvoju. U tom razdoblju najosjetljiviji su organi i sustavi koji tada prolaze kroz najintenzivniji stanični rast. Vanjskim utjecajima (primjerice teratogena koji uzrokuju neuredan razvoj ploda) manje će biti podložni oni sustavi koji još nisu dosegli razinu brzog rasta i razvoja i oni koji su tu fazu već prošli (Mildner 2003).

Coren i Ward (1989; prema Mildner 2003: 135) definiraju kritično razdoblje kao „interval tijekom kojeg je bitno da se pojavi osjetno iskustvo kako bi došlo do normalnoga razvoja percepcije“. Nakon rođenja postoji period rapidne moždane reorganizacije tijekom kojeg se važnost tih razdoblja očituje u stjecanju ranih iskustava (Shatz 1992; prema Mildner 2003), uspostavljanju osnovnih društvenih veza i učenju jer su tada djeca najosjetljivija na podražaje okoline.

Neki znanstvenici u svojim člancima navode, kaže Bruer (2001), da postoji kritični period u razdoblju od rođenja do 3. godine, u kojem se uspostavljaju temelji za učenje, kontrolu emocija i socijalni razvoj. Drugi pak proširuju taj period od 6. do 12. godine. Nastavnici vjeruju da postoji kritični period za učenje, koji traje od 3. do 7. godine. Bruer, u ime svih znanstvenika okupljenih na skupu *Critical Thinking About Critical Periods* održanom 1999. godine u Americi, kaže kako prihvaćaju tvrdnju o postojanju kritičnog perioda za usvajanje drugog (stranog jezika), koji završava pubertetom (Bruer dr. 2001: 13).

Kritična razdoblja svoju osnovu imaju u plastičnosti mozga, s kojom su usko povezana. Posebno se povezuju s razvojnom plastičnošću i to u razdoblju ranog razvoja dječjeg mozga. Razvojna plastičnost podrazumijeva promjene veza koje nastanu nakon rođenja kao posljedica interakcija sa životnim okruženjem, a „te promjene istovremeno omogućuju i posljedica su učenja i stjecanja iskustva i zabilježene su do kasne životne dobi“ (Mildner 2003: 130).

Osim plastičnosti, tijekom trajanja kritičnoga razdoblja, zamijećena je i razlika u aktivnosti mozga i u aktivnosti mozga kad ta razdoblja završe. Chugani i dr. (1987; prema Mildner 2003) proveli su eksperiment u kojem su mjerili potrošnju glukoze na osam kortikalnih i tri supkortikalna područja, u kori malog mozga i u moždanom deblu. Potrošnja glukoze kao pokazatelj aktivnosti dovela je do važnih spoznaja. U svim mjerenim područjima djeca do druge godine života dosegnu vrijednost odraslih (19 – 30 godina starosti), do dobi između tri i osam godina te se vrijednosti povećavaju i dvostruko su više od odraslih, a nakon toga počinju padati.

U dobi od devet do petnaest godina, što je granica puberteta, još su uvijek nešto više nego u odraslih.

Kritična se razdoblja također očituju i u intenzivnom moždanom razvoju i rastu. Epstein (1980; prema Mildner 2003) tvrdi da između 85 i 90 % djece prosječnih ili iznadprosječnih sposobnosti prolaze kroz faze intenzivnog rasta i razvoja mozga u sljedećim razdobljima: između trećeg i desetog mjeseca života, između druge i četvrte godine, između šeste i osme godine, između desete i dvanaeste godine, te između četrnaeste i šesnaeste godine ili kasnije. Navedena razdoblja označavala bi pojedina kritična razdoblja u razvoju djeteta i njegovih sposobnosti.

Poznati su slučajevi tzv. „vučje djece“ (npr. djevojčica Genie) koji pokazuju da razvoj jezika ovisi o mnogim faktorima, ali najviše o faktoru dobi u kojoj čovjek počne usvajati jezik (Prebeg – Vilke 1991). „Vučja djeca“ najbolji su primjer na kojem se fenomen kritičnog perioda može istražiti, teze koje su postavljene mogu se provjeriti jer u njima je ono razdoblje unutar kojega bi prirodno trebalo doći do usvajanja jezika, ugroženo ili posve izostaje. Spomenuta djevojčica Genie spada u rijetke slučajeve izolacije i deprivacije (jezične, socijalne itd.). Jeziku je bila izložena tek nakon puberteta i iako je razvila bogat rječnik, nikad nije usvojila gramatiku. Ne samo taj slučaj, već i drugi, potvrđuju ispravnost hipoteze o kritičnom razdoblju jer iako je usvajanje jezika moguće i nakon puberteta, rezultati su manjkavi (Prebeg – Vilke 1991). Djeca koju autorica opisuje su velikom brzinom usvajala jezik kad su se našla u normalnim prilikama, a upućuje na to da su se njihove kognitivne sposobnosti usprkos svemu razvijale tijekom vremena.

3.5. Zašto je važna poticajna okolina?

Kada se govori o poticajnoj okolini, pod tim se misli na okruženje koje je obogaćeno mogućnostima za učenje, istraživanje i eksperimentiranje, odnosno upoznavanje svijeta oko sebe.

Zašto je potrebno optimalno stimulirati dijete i obogaćivati njegovu okolinu? Iako je mnogo razloga već spomenuto u korist stimulacije, ovdje ćemo još malo o tome govoriti. Kada se kaže da je poželjna optimalna stimulacija, to znači da dijete treba stimulirati razumno, sa znanjem, bez pretjerivanja i preopterećivanja (Posokhova 1999), što znači da je moguća nedostatna, optimalna ili pak prekomjerna stimulacija (Ljubešić 2001).

Kako se dijete intenzivno i brzo razvija u prvim godinama života, potrebno je baviti se njegovim intenzivnim razvojem zbog toga što u dječjoj dobi psiha ima mnogo veće sposobnosti

nego u odrasle osobe te prema brojnim istraživanjima do treće godine života završava razvoj 70 do 80% moždanih stanica (Posokhova 1999).

Većina se neuronskih mreža razvija putem stimulacije i iskustava kroz interakciju s okruženjem, tako Hannaford (2007) mogućnost doživotnog učenja i čudesnih ozdravljivanja vidi u iznimnoj sposobnosti mozga da se prilagodi i reorganizira. Prikazuje mnogo slučajeva u kojima se integriranim pristupom postigla složenija i djelotvornija reorganizacija neuronskih mreža, kod djece s lezijama mozga i s drugim razvojnim teškoćama. Općenito, Hannaford donosi važne spoznaje o ulozi i povezanosti kretanja, osjetila i emocija u rastu i širenju mehanizama učenja. Zato tvrdi da se učenje ne odvija samo u mozgu, nego je tijelo jednako važno. Mozak je povezan s cijelim tijelom koje je posrednik za sve silne osjete i informacije koje dolaze putem očiju, ušiju, nosa, jezika, kože. Zato je potrebno stvoriti bogato osjetilno okruženje koje je pogodno za učenje, koje potiče maštu, kreativnost i na koncu radost učenja.

Kako od samog početka života bebin mozak sazrijeva, tako pupa i cvijeta njena sposobnost opažanja. Zauzvrat te razvojne aktivnosti pomažu oblikovati mozak u razvoju. Neprestanim dodirivanjem, gledanjem kušanjem, slušanjem i kretanjem, bebe si osiguravaju većinu iskustava koja im trebaju da bi im se mozak normalno razvijao. No, da bi na tom stupnju potaknuli najpotpuniji djetetov razvoj, roditelji trebaju osigurati određena iskustva, posebice u području emotivne potpore i govora (Diamond i Hopkins 2006).

U dobi od tri do šest mjeseci, prije nego beba počinje govoriti, dendriti na desnoj strani mozga dulji i „razgranatiji“ nego na lijevoj, posebice u područjima mozga koja upravljaju sisanjem, gutanjem, smijanjem, plakanjem i drugim izražavanjem, ali ne i govorom. Međutim, kako beba između osmog i sedamnaestog mjeseca uči govoriti, mreža dendrita u lijevoj polutki (strani mozga koja u većine ljudi upravlja govorom) raste dulje i bogatije se grana nego u desnoj. To je, navode autori, klasični slučaj dendritskog rasta kao odgovor na stimulaciju roditelja koji bebi pričaju, pjevaju i čitaju (Diamond i Hopkins 2006). Kako iskustvo i stimuliranje sredine uzrokuje rast mozga ljudske bebe, Diamond i Hopkins (2006: 91–92) donose zajedničke crte koje imaju obogaćene sredine, potom osiromašene.

Obogaćena sredina:

- uključuje postojani izvor pozitivne emocionalne potpore;
- osigurava hranjivu prehranu s dovoljno vitamina, proteina, minerala i kalorija;

- stimulira sva osjetila (ali ne nužno sva odjednom!);
- predstavlja atmosferu oslobođenu nepotrebnog pritiska i napetosti, ali natopljenu ugodnim stupnjem intenziteta;
- nudi niz novih izazova koji nisu ni prelagani ni preteški djetetu na tom stupnju razvoja;
- za značajan postotak aktivnosti omogućuje ophođenje u društvu;
- potiče razvoj širokog raspona vještina i zanimanja koja su mentalna, fizička, estetska, društvena i emocionalna;
- pruža djetetu priliku da bira mnoge aktivnosti;
- pruža djetetu priliku da procijeni rezultate svojih napora i da ih mijenja;
- predstavlja ugodnu atmosferu koja potiče istraživanje i zabavu pri učenju;
- ponad svega, dopušta djetetu da bude aktivan sudionik, a ne pasivni promatrač.

Značajke neobogaćene i osiromašene sredine uglavnom su suprotne većini navedenih kvaliteta, a podrazumijevaju sljedeće:

- prehrana siromašnim proteinima, vitaminima i mineralima te s previše ili premalo kalorija;
- kolebljiva ili negativna emocionalna klima;
- manjak osjetilnog doživljavanja;
- visoka razina stresa;
- nepromjenjivi uvjeti kojima nedostaje novoga;
- duga razdoblja izoliranosti od skrbnika i/ili vršnjaka;
- teška, tupa atmosfera, lišena zabave, osjećaja za istraživanje i radost u učenju;
- pasivno, umjesto aktivnoga sudjelovanja u aktivnostima;

- mali osobni izbor aktivnosti;
- malo prilike da se procijene rezultati i da se mijenja aktivnost;
- razvoj u uskom, umjesto širom rasponu zanimanja.

Pričanje, čitanje i pjevanje djeci stvari su zdravog razuma, smatraju Diamond i Hopins (2006), ali i specifičnog stimuliranja jezičnih centara u mozgu, te zaslužuju da ih se spome ne u knjizi o obogaćivanju samo zbog toga što, nažalost, mnogi roditelji ništa od toga ne čine redovito. Jedni su usmjereni na aktivnosti, zanemarujući govorničke vještine, drugi se, poslom zaokupljeni, oslanjaju na dadilju, treći pak uzaludno pretpostavljaju da će televizija nadopuniti jezične praznine. Isto kako su pravilan odgoj i pogodna atmosfera za emocionalni razvoj neprocjenjiv oblik mentalnog obogaćivanja čije su posljedice doživotne, tako su neprikladno ili protuslovno ophođenje, zanemarivanje ili izravno zlostavljanje oblici mentalnog osiromašivanja, čije posljedice također mogu trajati cijeloga života.

Stoga bih ovu cjelinu završila riječima istraživačice mozga i ponašanja, Adele Diamond, koja je na taj način objasnila ideju o obogaćivanju djece: „Rekla bih ljudima da vole svoju djecu i većina stvari slijedi iz toga. To je ono što im najviše treba. Mislim da su djeca po prirodi znatiželjna pa ako nisu baš u potpuno degradiranoj sredini, pronaći će već stvari za istraživanje. Ne morate brinuti o posebnim oblicima stimuliranja, ali ono što im od vas treba jest osjećaj da vrijede. Da je ono što govore vrijedno slušanja. Da netko brine o njima. Da se osjećaju sigurno dok istražuju. Da je svijet zabavno mjesto.“ (Diamond i Hopson 2006: 112)

4. RAZVOJ DJETETA OD ROĐENJA DO PETE GODINE S NAGLASKOM NA GOVORNO-JEZIČNI RAZVOJ

4.1. Temeljna područja razvoja djeteta

Pod pojmom *razvoj* podrazumijevamo „slijed promjena u osobinama, sposobnostima i ponašanju djeteta poradi kojih se ono mijenja te postaje veće, spretnije, sposobnije, društvenije, prilagodljivije itd.“ (Starčević i dr. 2004: 13). Praćenje razvoja djeteta pobuđuje interes znanstvenika različitih disciplina: psihologa, pedagoga, sociologa, antropologa, fonetičara, logopeda... Razvoj pojedinca se odražava u promjenama njegova ponašanja i značajki njegova organizma. Te se promjene pojavljuju tijekom vremena po ustaljenome redoslijedu i u približno isto vrijeme za sve pojedince (Milanović i dr. 2000). Kod razvoja motorike, kao i kod razvoja ostalih funkcija postoje razdoblja vezana uz djetetovu dob u kojima se očekuje nastup određenog razvojnog događaja. Ta se razdoblja nazivaju miljokazi. Za miljokaze nije važna točna dob djeteta, već je važno da se određeni razvojni događaji pojavljuju pravilnim redoslijedom. Iako je važan redoslijed, ipak dijete daje individualni pečat određenom razdoblju.

Kada govorimo o razdobljima čovjekova psihičkoga razvoja, ona se dijele na: prenatalno razdoblje (od začeća do rođenja – 9 mj.); novorođenčće (od rođenja do 1. mjeseca), dojenčće (od 1. do 12. mj.), rano djetinjstvo (1,5 – 6,5 god.), kasno djetinjstvo (6,5 – 11,5 god.), adolescencija (od 11., 12. god. do odrasle dobi), rana odrasla dob (20 – 40 god.), srednja odrasla dob (40 – 65 god.) i kasna odrasla dob (nakon 65 god.).

U razvojnoj psihologiji (Posokhova 1999: 35) postoje 4 stupnja predškolskog djetinjstva: razdoblje dojenčeta (od rođenja do 1. godine), rano djetinjstvo (od 1. do 3. god.), mlađa i srednja predškolska dob (od 3. do 4.-5. god.) te starija predškolska dob (od 4.-5. do 6.-7. god.)

Rano djetinjstvo obuhvaća razdoblje od djetetova začeća do njegova polaska u školu. Dijeli se na: prenatalno razdoblje (od začeća do rođenja), razdoblje novorođenčeta (prva dva tjedna nakon rođenja), razdoblje dojenčeta (od kraja trećega tjedna do kraja prve godine života), prvo djetinjstvo (od kraja prve do kraja treće godine) te predškolska dob (od kraja treće godine života do polaska u školu) (Milanović i dr. 2000: 11).

Ljubešić (2001) navodi podjelu s aspekta usvajanja govora pri čemu rano djetinjstvo podrazumijeva razdoblje do šeste godine života, a sadržava predverbalnu (tijekom prve dvije godine) i ranu verbalnu komunikaciju (do šeste godine života) kada se dominantno počinje služiti

jezikom. Tranzicijsko razdoblje između ta dva stadija je individualno i teče postupno.

Suvremeni pogled na dijete, za razliku od ranije, naglašava njegovu tjelesnu i psihičku ranjivost i djetinjstvo kao posebno važno razdoblje (Santrock 1994., Vasta i dr. 1998; prema Ljubešić 2001). To je vrijeme najintenzivnijeg tjelesnog i psihičkog razvoja kada dijete najbrže i najlakše uči. „U tom se životnom razdoblju polažu temelji daljnjeg razvoja pojedinca, a zanemarivanje bilo kojeg aspekta razvoja može ostaviti trajne posljedice.“ (Milanović i dr. 2000:5) Za razdoblje djetinjstva Gopnik i dr. (2003) kažu kako je to razdoblje tijekom kojega najviše učimo i kad je naš mozak najotvoreniji za nova iskustva.

Kako je već rečeno, u tom razdoblju dolazi do razvojne eksplozije u različitim aspektima djetetova razvoja; motoričkom, spoznajnom, socijalnom, emocionalnom, govornom. Ranije se svaki aspekt dječjeg razvoja istraživao zasebno, pri čemu se lako gubi iz vida dijete koje se razvija, a ono je mnogo više od zbroya tih dijelova ili područja istraživanja (Miljak 1984). Djetetov se razvoj na npr. govorno-jezičnom polju ne može promatrati, a da se pri tome zanemari razvoj na svim ostalim područjima (Prebeg-Vilke 1991).

Zato praćenje djetetova razvoja treba biti cjelovito i egzaktno. Taj se pristup naziva holističkim i podrazumijeva nekoliko postavki:

- „Razvoj počinje prije rođenja.
- Razvoj ima više međusobno povezanih dimenzija(...).
- Razvoj se odvija u predvidljivim koracima i učenje se pojavljuje u prepoznatljivim sekvencama unutar kojih postoji veliki individualni varijabilitet u brzini razvoja i stilu učenja djeteta.
- Razvoj i učenje se pojavljuju kao rezultat djetetove interakcije s ljudima i predmetima iz okoline.
- Dijete je aktivni nositelj vlastitog razvoja“ (Starc i dr., 2001:13).

Nezaobilazno je pitanje zašto je baš razdoblje djetinjstva toliko interesantno znanstvenicima? Iz sljedećih nekoliko razloga:

- Djetinjstvo je razdoblje složenog i brzog razvoja.
- Utjecaji iz ranog djetinjstva imaju dugoročne posljedice.

- Poznavanje prirode procesa ranog razvoja pomaže u razumijevanju kasnijih složenih ponašanja.
- Poznavanje temeljnih procesa može pomoći prilikom rješavanja problema u djetinjstvu (bio na individualnom planu ili globalnom – odgojnom, obrazovnim, socijalnom).
- Djeca su sama po sebi zanimljiva za istraživanje“ (Vasta i dr. 1998, Starc 2004).

Poznavanje zakonitosti dječjeg razvoja bitno je radi stvaranja optimalnih uvjeta za djetetov uredan rast i razvoj (Starc i dr. 2004), ali i radi velike važnosti rane dijagnostike. Rano otkrivanje odstupanja u psihičkom razvoju može uputiti i na neka druga oštećenja te tako omogućiti pravovremenu korekciju i rehabilitaciju (Čturić 2001). Rana identifikacija poremećaja također pospješuje prevenciju nadograđujućih smetnji, ali utječe i na smanjenje roditeljske neizvjesnosti čija je emocionalna spremnost od izuzetne važnosti u terapiji i radu s djetetom (Ljubešić 2002).

Stoga je okruženje u kojemu dijete živi značajan čimbenik kvalitete i učinkovitosti njegova ranog razvoja i kasnijeg napredovanja. Najvažniji i najintenzivniji je utjecaj roditelja kao primarnih skrbnika pa je zapravo obitelj ta koja u najvećoj mjeri određuje uvjete djetetova razvoja. Brojni se autori slažu u tome da su najranije godine presudne za kasniji razvoj te da su one „uzrokom kasnijih razlika među pojedincima u sposobnostima, postignućima, ponašanju i mnogim drugim obilježjima ličnosti“ (Milanović i dr. 2000: 5).

Prije no što po razdobljima prikažemo djetetov razvoj, osvrnut ćemo se općenito na svako od temeljnih razvojnih područja: motoričko, spoznajno, socio-emocionalno, govorno-jezično. Iskustva koja dijete stječe u ranoj dobi nije moguće dijeliti na isključivo socijalna ili isključivo fizička, pa ih kategorizirati u spoznajni, socijalni ili u govorni aspekt razvoja. Zapravo su određena djetetova dostignuća, dostignuća i u spoznajnom, i u socijalnom i u govornom, odnosno predgovornom razvoju (Miljak 1984). Važno je napomenuti kako je za pojavljivanje neke aktivnosti ili ponašanja po prvi puta zapravo potrebno određeno vrijeme. „Bez fiziološke zrelosti nema preduvjeta za pojavu bilo kojega ponašanja, osobito u ranoj dječjoj dobi“ (Čturić 2001: 32).

4.2. Motorički razvoj

„Tjelesni razvoj obuhvaća niz anatomskih i fizioloških promjena, od začeca do potpune zrelosti, a u ranome djetinjstvu očituje se porastom težine, visine i promjena u proporciji“ (Milanović i dr 2000: 12). Iako je tjelesni razvoj dominantno pod utjecajem nasljeđa, na njega utječu i mnogi vanjski čimbenici poput prehrane, zadovoljavanja potrebe za kretanjem i odmorom, stanovanje i slično. Ti čimbenici mogu pogodovati tjelesnome razvoju, inhibirati ga i/ili ometati. Tjelesni se razvoj smatra temeljem psihičkoga razvoja jer djetetu omogućuje razvoj pokreta, ovladavanje motorikom, razvijanje osjeta i percepcije, kao i niz aktivnosti važnih za ostala područja razvoja (Milanović i dr. 2000).

Razvojem motorike smatramo „djetetovu sve veću sposobnost svrhovitog i skladnog korištenja vlastitog tijela za kretanje i baratanje predmetima“ (Starc i dr. 2004: 15). On se očituje u držanju glave, sjedenju, hodanju te baratanju predmetima. U prve dvije godine djetetova života, razvoj motorike usko je povezan sa psihičkim razvojem djeteta (Čuturić 2001). Tako se na temelju proučavanja ranog razvoja motorike često može na vrijeme ustvrditi postojanje nekog psihičkog ili budućeg jezičnog poremećaja.

U prvoj i drugoj godini se razvijaju rudimentarna ponašanja koja uključuju osnovne voljne aktivnosti kao što su pokretanje glave i gornjeg dijela trupa, prevrtanje, puzanje, stajanje i hodanje (Krogh 1994; prema Starc i dr. 2004). Te se motoričke vještine pojavljuju kod sve zdrave djece i to tim redoslijedom u prilično predvidivoj dobi, a razlog tome je slijed i tempo razvoja živčanog i mišićno-koštanog sustava (Starc i dr. 2004). Kada govorimo o redoslijedu razvojnih događaja, može se primijetiti da dijete prvo ovlada držanjem glave, zatim polako počinje uspostavljati kontrolu nad mišićima koji pridržavaju tijelo u sjedećem te kasnije i u stajaćem položaju. Nakon što je dijete savladalo stajanje, pokrenuto željom za kretanjem, savladava složenije pokrete kao što su hodanje, trčanje, penjanje itd. Skladno tome, razvijaju se okulomotorika i fina motorika, pa je dijete sve spretnije u baratanju predmetima (Čuturić 1996).

Na razvoj motorike u tom ranom periodu prvenstveno utječe neurološko sazrijevanje pa npr. „učenje“ djeteta da hoda neće imati učinka prije nego li je dijete za to sazrelo (Starc i dr. 2004). Da bi dijete imalo uredan motorički razvoj, nužno je da ima dovoljno prilika za dodire s fizičkom okolinom i da mu je omogućeno slobodno kretanje u okviru mogućnosti (Papalia i Olds 1992; prema Starc i dr. 2004).

Rane motoričke aktivnosti temelj su za razvoj osnovnih pokreta i prirodnih oblika kretanja.

Osnovni pokreti podrazumijevaju tri skupine pokreta: (1) kretanje (hodanje, trčanje, skakanje, preskakivanje, poskakivanje, penjanje); (2) održavanje ravnoteže (držanje glave, savijanje, istezanje, okretanje, njihanje, kotrljanje, izmicanje, hodanje po gredi); (3) baratanje predmetima (bacanje, hvatanje, udaranje, šutiranje) (Vasta i dr. 1998). Ti su pokreti temelj motoričkih vještina i pojavljuju se u sve djece. Također su i temelj za razvoj sportskih vještina.

Važno je napomenuti kako svako dijete za učenje određene motoričke aktivnosti ima svoju optimalnu dob u kojoj je najbolje savladava. Za to je potrebna i određena fiziološka zrelost organizma. Nije teško prepoznati taj period s obzirom na to da dijete samo počne pokazivati interes za određenu akciju tako da i mala pomoć okoline u vježbanju dovodi do vidljivih rezultata. Sva ko prisiljavanje dovest će do neuspjeha, možda i do suprotnog učinka (Čturić 2001).

4.3. Spoznajni razvoj

Za pravilan razvoj spoznaje, djetetu treba osigurati neke uvjete (Starc i dr. 2004). To su prvenstveno ljubav, osjećaj sigurnosti te odsutnost straha i stresa, odnosno uvjeti koji će mu omogućiti pravilan razvoj centralnog živčanog sustava te predodrediti ostatak života. Razvoj djetetove osobnosti ovisi pretežno o iskustvima tijekom razvoja i odgoja. Ta iskustva stječe u interakciji sa socijalnom okolinom, kulturom, običajima, a ponajviše s onima s kojima je snažno emocionalno povezano, s kojima dijeli osjećaje ljubavi i pripadanja (Ljubetić 2007).

„Odmah nakon rođenja moguće je promatrati psihički razvoj djeteta s više aspekata. No, što je dijete mlađe, to je diferencijacija pojedinih aktivnosti teža, jer u početku dijete na sve vanjske podražaje reagira cijelim organizmom.“ (Čturić 2001: 11)

Spoznajni ili kognitivni razvoj podrazumijeva razvoj mentalnih procesa pomoću kojih dijete pokušava razumjeti i sebi prilagoditi svijet koji ga okružuje (Starc i dr. 2004). Ti procesi su, na primjer: razvijanje unutarnjih zamjena (reprezentacija) za osobe i predmete, razvoj misaonih operacija kao što su usporedbe, analize, sinteze, reverzibilnost, apstrahiranje, generalizacija i dr. Aktivnom interakcijom s okolinom dijete postupno razvija te sposobnosti. Osim djetetove interakcije, za kognitivni razvoj važno je i tumačenje djetetova iskustva. Za taj dio odgovorni su odrasli, prvenstveno majka kao primarni skrbnik koja bi trebala jednostavnim jezikom učestalo djetetu objašnjavati i imenovati ono čime se u tom trenutku bave.

4.4. Socio-emocionalni razvoj

“Socijalni je razvoj tijekom prvih dviju godina osebujan i to u nekoliko bitnih aspekata. Prvo, iako djeca imaju brojne socijalne kontakte – obiteljske, prijateljske, one s učiteljima itd. – socijalni svijet dojenčeta sastoji se od svega nekoliko značajnih pojedinaca, poput majke, oca, braće ili sestara. Drugo, usprkos njihovu malomu broju, čini se da su ti inicijalni odnosi puno utjecajnije i da imaju dugoročnije učinke na djetetov socijalni razvoj i razvoj ličnosti pa čak i na kognitivni razvoj, nego što imaju mnogi odnosi koji se razvijaju kasnije” (Vasta i dr. 1998: 446).

Kako smo ranije govorili, jedan aspekt razvoja nije moguće odvojiti od drugoga, tako ni emocionalni razvoj nije moguće izolirati od drugih, npr. socijalnog i kognitivnog. „Odnosi koje dijete gradi prvo prema bliskim osobama, a potom i prema dugim ljudima pripadaju emocionalnoj i socijalnoj domeni razvoja, ali ih nije moguće odvojiti od komunikacijskog i kognitivnog razvoja: nije moguće komunicirati ili misliti bez osjećaja, niti je moguće osjećati bez mišljenja“ (Ljubešić 2005).

Prema Milanović i dr. (2000: 12), emocionalni razvoj obuhvaća „diferencijaciju osjećaja, učenje emocionalnoga značenja pojedinih situacija, učenje načina izražavanja emocija te kontrolu emocija.“ Ovisno o tome koji aspekt znanstvenici naglašavaju pri definiranju i objašnjenju emocija, suvremene se teorije emocija dijele na evolucijske, psihobiološke i psihološke (LaFreniere 2000; prema Brajša i Žganec 2003). Svim je teorijama emocija zajedničko to da se emocije sastoje od niza povezanih reakcija na određeni događaj ili situaciju. One podrazumijevaju odnos pojedinca s nekim objektom i li događajem, prepoznatljivo mentalno stanje i emocionalno izražavanje. Karakteristike emocija su da su one intenzivne, kratkotrajne, praćene različitim fiziološkim promjenama te dovode do prekida trenutnog ponašanja (Brajša i Žganec 2003). Emocionalni razvoj djeteta usko je povezan s društvenim razvojem, i zapravo se često procjenjuje upravo na temelju proučavanja društvenoga razvoja (Brunet 1965, Cahn 1963; prema Čuturić 2001). Što je dijete emocionalno aktivnije, to je njegov društveni razvitak brži. Ako je dijete pak nedovoljno emocionalno razvijeno, posljedice se primjećuju i na društvenom razvoju (Čuturić 2001).

Važno je istaknuti kako emocije i njihove razvojne promjene tijekom prve godine nije moguće proučavati izvan dijade roditelj –dijete (Ljubešić 2005). Od prvog dana života, dijete je svakodnevno izloženo stimulacijama majke pa se može reći kako je to prvi i kontinuirani stimulus vanjskog svijeta kojemu je dijete izloženo. Prema Miljak (1984) to je ujedno i onaj

„stimulus“ koji odmah uspostavlja djetetove fiziološke potrebe i odgovara na njegove signale. Stoga se uzajamno djelovanje i nadopunjavanje tih dvaju sistema (majke i djeteta) može promatrati kao cjelinu u kojoj se temeljem uzajamne povezanosti i funkcioniranjem usavršava nezreliji sistem. „Recipročan odnos tih dvaju sistema ili organizama stvara organizaciju aktivnosti – *zajedničku aktivnost*, koja je osnova za razvoj komunikacije uopće, a posebno govorne“ (Miljak 1984: 16).

Stoga, iako se ne smije zanemariti faktor biološke zrelosti u emocionalnom razvoju, treba istaknuti kako veliku ulogu u poticanju emocionalnoga razvoja igra djetetova okolina te priroda djetetove afektivne povezanosti s majkom. U normalnim okolnostima, privrženost između majke i djeteta počinje rođenjem i ovisi o komunikaciji. „Majka i dijete uzajamno reguliraju svoja ponašanja afektivnim ekspresijama i prepoznavanjem afektivnih ekspresija onoga drugoga. U nizu je istraživanja utvrđeno da djeca privrženja majci pokazuju mnoge druge pozitivne osobine koje ne pokazuju djeca čiji su odnosi sa skrbnikom niže kvalitete“ (Vasta i dr. 1998: 457).

Formiranje prvih iskustava događa se u socijalnom svijetu te emocije kao posljedice tih iskustava „motiviraju kognitivne procese i ponašanje te reguliraju fiziološke, kognitivne i bihevioralne aspekte ponašanja pojedinaca u okolini“ (Goodyer 1990; Vander Zander 1993; prema Brajša-Žganec 2003: 16). Odrasli koji okružuju dijete (najčešće roditelji, bake i djedovi) čine djetetovo prvo iskustvo na području socijaliziranja.

Diamond i Hopkins (2006: 107) tvrde kako „emocionalni razvoj ima neobičnu i važnu kvalitetu: dok smo još mala djeca, mnogo prije nego što usvojimo riječi kojima bismo mogli opisati svoja osjećanja, naša nam iskustva s roditeljima, braćom i sestrama i njegovateljicama – srdačna ili gruba, podupiruća ili razorna – pomažu utvrditi mentalnu mapu koja će voditi naš emocionalni život, i zauzvrat, njegov utjecaj na naše sveukupne misaone procese.“

U prve se tri godine, prema Perryju (Diamond i Hopkins 2006) u kritičnom razdoblju za emocionalni razvoj, mozak tako organizira da djetetu kasnije omogućuje djelovanje kao samostalna, neovisna osoba.

Da bi socijalni razvoj uopće bio moguć, prema Čuturić (2001), mozak i senzorni organi bi trebali biti uredno razvijeni pri čemu je posebno važan razvoj sluha i vida. Socijalni razvoj započinje vrlo brzo nakon rođenja te veliku ulogu u socijalizaciji djece imaju osobe kojima je dijete okruženo od samoga rođenja. Od posebne je važnosti interakcija licem u lice tijekom prvih mjeseci djetetova života (Vasta i dr. 1998). Dokaze za to donose Diamond i Hopson (2006:105 -

106) koje navode kako je Geraldine Dawson, znanstvenica sa Sveučilišta u Washingtonu, otkrila kako uzorak aktivnosti u bebinu frontalnom režnju odgovara na majčina raspoloženja i način roditeljskog ophođenja. Tako potištena majka koja se manje smije, manje igra i ostvaruje manje kontakta očima sa svojom bebom od nepotištene majke, utječe na moždane valove svoje bebe.

Na početku dijete ne razlikuje ljude od predmeta, a od trenutka kada počinje vidjeti tu razliku, govori se o početku razvoja društvenosti (Hurlock 1964; prema Čturić 2001). Za većinu individua u razvoju, odnos s odraslima, a prvenstveno s roditeljima je najznačajniji aspekt ranog iskustva te je za rezultat odgojnog djelovanja od presudne važnosti komponenta jake emocionalne povezanosti s onima oko njega (Ljubetić 2007). Miljak (1984) navodi istraživanje Silvie Bell koja je proučavala stalnost odrasle osobe – majke u odnosu na druge objekte. Rezultati su pokazali kako su djeca koja imaju majku osjetljivu na njihove potrebe znatno prije formirala stalnost majke od stalnosti drugih objekata, te u usporedbi s djecom koja su imala nesenzitivnu majku mnogo prije formirala i stalnost objekta. Mnogi autori potvrđuju da harmoničan odnos između majke i djeteta utječe na važne aspekte kognitivnog razvoja te na dječji socijalni i emocionalni razvoj (Miljak 1984; Brajša i Žganec 2003). S obzirom na to da je jezični razvoj djeteta neodvojiv od konteksta okoline u kojoj ono živi, o emocionalnim faktorima ponekad može ovisiti progres, ali i regres u ponašanju, čak i govornom. Primjerice, kada se starije dijete vraća na fazu tepanja jer se osjeća ugroženo od svoga mlađeg brata/sestre, ili pak, kada je prestalo (Prebeg-Vilke 1991).

Blizina i utjecaj majke, tj. socio-emotivni uvjeti u kojima se dijete razvija, od velike su važnosti za motorički i psihički razvoj djeteta. Ti uvjeti najvažniji su upravo u prve tri godine djetetova razvoja, kada je ono najranjivije i kada je djetetov mozak najosjetljiviji za razvoj djetetove ličnosti. Ako su ti uvjeti loši, ako je majka iz nekog razloga odsutna ili emocionalno „hladna“, često će se javiti neke smetnje ili poremećaji u ponašanju djeteta. Kao dokaze za to mogu se uzeti dva ekstrema: razvoj crnačke djece u selima Ugande, gdje se majke u prvoj godini života uopće od njih ne odvajaju i razvoj takozvane „šumske“ ili „vučje djece“ koja su se razvijala u potpunom nedostatku socijalno-emocionalnih (i govorno- jezičnih) podražaja (Čturić 2001). Smetnje i poremećaji u ponašanju djeteta mogu biti posljedica smanjenih mogućnosti za stjecanje društvenog iskustva u prve tri godine kao na primjer odsutnost majke. Smetnje se najviše očituju u poremećajima razvoja emocija, društvenosti i govora, a ponekad i u razvoju motorike. Posokhova (1999) navodi kako atmosfera u kojoj vladaju svađe te psihička i fizička

vrijeđanja u obitelji, dovodi do slabljenja dječjeg živčanog sustava pa dijete raste ukočeno, preplašeno, s potisnutom voljom i sl.

Važno je napomenuti da prema mnogim autorima djeca koja se u dobi od šest mjeseci do tri godine odvoje od majke i ne dobiju odgovarajuću zamjenu za majku, zaostaju u emocionalnom i intelektualnom razvoju zbog „separacije“ (Čuturić 2001). „Ako je dijete zbog bilo kojih razloga lišeno majčine ljubavi kroz dulje vrijeme i smješteno u dječju ustanovu (bolnicu i dr.) pojavljuje se takozvani institucionalni sindrom“ (Čuturić 2001: 88). Manjak emocionalnih poticaja, prema Federofu (1961; prema Čuturić 2001) može dovesti djecu u stanje slično hipnozi i izazvati apatiju, ravnodušnost i nezainteresiranost za okolinu. Ti se simptomi s vremenom akumuliraju, postaju složeniji i ne gube se u kasnijoj dobi.

Majka, odnosno djetetov primarni skrbnik od samoga početka djetetova života odgovara na dječja ponašanja te tako uspostavlja reciprocitet ponašanja. Zajednička aktivnost koja se tako stvara zapravo je osnova za razvoj komunikacije uopće, a posebno govorne (Miljak 1984).

Tijekom procesa socijalizacije u kojemu društvo oblikuje djetetova uvjerenja, očekivanja i ponašanja, dječji je emocionalni razvoj pod utjecajem različitih činitelja:

- priroda dječje privrženosti majci, odnosno primarnom skrbniku unutar obitelji,
- razgovaranje o emocijama,
- toplina, potpora i nadzor roditelja,
- interakcije s vršnjacima i
- djetetovi odnosi s odraslima izvan obitelji (Maccoby 1980; prema Brajša-Žganec 2003: 21).

Emocionalno izražavanje, prepoznavanje i razumijevanje emocija dijete usvaja tijekom ranog djetinjstva. Ono je pod utjecajem pravila emocionalnog ponašanja kulture u kojoj se dijete razvija pa su zato načini na koje odrasli izmjenjuju afektivne signale od velike važnosti za socijalizaciju emocija (Brajša-Žganec 2003).

4.5. Govorno-jezični razvoj

Urođene sposobnosti dojenčadi su nevjerojatne te ih većina dolazi na svijet željna, spremna i sposobna usvajati jezik, stoga se rano djetinjstvo po pitanju govorno-jezičnog razvoja smatra prozorom svih mogućnosti. Tako dijete u prvih pet godina života nauči mnogo razloga zbog kojih

ljudi razgovaraju: kako bi obavještavali, postavljali pitanja, upozoravali itd. Nauči također kako se u razgovoru s drugima treba pridržavati određenih pravila: govoriti kad je njegov red, uspostavljati kontakt očima i sl. (Apel i Masterson 2004). Vrlo rano dijete počinje ovladavati jezikom i vještinama komuniciranja.

Jezični razvoj je proces koji intenzivno počinje u ranom djetinjstvu, tj. odmah po rođenju, a sami korijeni razvoja jezika sežu već u intrauterino razdoblje života djeteta (Brozović 1998; prema Blaži 2003). Temelj svih aspekata jezičnoga razvoja je uredan razvoj percepcije koji započinje vrlo rano. Vasta i dr. (1998) tvrde kako četiri mjeseca star fetus u majčinoj utrobi postaje osjetljiv na svjetlost koja dolazi kroz očne kapke, dok već u petom mjesecu glasan zvuk može izazvati njegovu reakciju. Istraživanja su također pokazala kako je dijete sklono slušanju majčina glasa odmah po rođenju te ga je sposobno odvojiti od ostalih zvukova vanjskog svijeta (Blaži 2003). Istraživanje iz 1980 -e, koje opisuje Pernar (2008) pokazuje kako djeca stara tek četiri dana mogu razlikovati glas svoje majke od glasova nepoznatih osoba. Već smo spomenuli da dijete čuje zvukove intrauterino, stoga je najviše izloženo majčinu glasu. Koristeći se prirodnim ritmom sisanja dode, istraživači su u vrijeme pauze od sisanja naizmjenice puštali snimku majčina glasa i glasa nepoznate osobe. Kod kraće pauze od prosječne puštali su strani glas; kod duže pauze od prosječne – majčin glas. Pritom se pokazalo da su djeca prilagođavala trajanje svojih pauza kako bi povećala izloženost majčinu glasu. U drugom eksperimentu koji autorica prikazuje, trudnice su posljednjih šest tjedana trudnoće svakog dana naglas čitale istu priču. Novorođenčadi su zatim puštene snimke poznate i neke nepoznate priče. Pokazalo se kako su djeca ritam svoga sisanja prilagodila tako da čuju snimku glasa koji čita poznatu priču i to bez obzira na to je li priču čitala majka ili nepoznata osoba (Pernar 2008: 31-32).

Govorno-jezični razvoj temelji se i ovisi o razvoju različitih sposobnosti kao što su percepcija, kognicija, motorika, socijalizacija. Iako individualan, sadrži jedinstvene faze i slijedi određeni redoslijed te je poznavanjem procesa govorno-jezičnog razvoja olakšano praćenje i predviđanje razvojnog stupnja u djetetovu usvajanju jezika (Blaži 2003). I Čuturić (2001) navodi kako se djetetov razvoj odvija po određenim zakonitostima pa se prema tome mogu postaviti norme fizičkog i psihičkog razvoja. Pri tome je od velike važnosti poticanje i davanje raznih stimulansa kako bi dijete bilo u prilici razvijati svoje govorno-jezične vještine.

Važno je naglasiti kako govorni razvoj ne počinje u trenutku kad dijete progovori prvu riječ ili kad vokalizacija počinje poprimati glasovnu strukturu materinskog jezika, nego počinje isto

kad i kognitivni i socijalni razvoj, a to je od prvih dana djetetova života (Miljak 1984).

U odnosu na razvoj odrasle osobe, dijete napreduje velikom brzinom, tjelesno i mentalno. Kako usvaja motoriku tako lakše i brže usvaja govor i jezik. Međutim, razvoj govora nije jednolik i linearni proces, već se faze bržeg razvojnog tempa izmjenjuju s fazama usporenijeg razvojnog tempa. Kad se u djeteta intenzivno razvija jedna funkcija, u određenoj mjeri dolazi do stagnacije razvijanja drugih funkcija. Kako je razumijevanje jezika osnova za njegovo proizvođenje, u jednoj fazi djetetova govorno-jezičnoga razvoja, dijete puno više razumije nego što može proizvesti, tako prema Tyleru (1990; prema Blaži 2003) razumijevanje prednjači oko pet mjeseci pred izražavanjem. S vremenom kako se dijete razvija i iz ležećeg položaja prelazi u sjedeći, a zatim u uspravljeni položaj čime se olakšava prohodnost dišnog puta i uredan rad mišića koji sudjeluju u govoru, govorni razvoj postupno sustiže jezični.

Kada govorimo o prvom razumijevanju, ono je kontekstualno i započinje razumijevanjem najjednostavnijih riječi i fraza u određenoj situaciji, kao što je na primjer razumijevanje svoga imena ili zabrane „ne, ne“ i sl. Do sve boljeg razumijevanja riječi dolazi usporedo s porastom kronološke dobi, sve razvijenijim motoričkim sposobnostima i stjecanjem novih iskustava. Razumijevanje se naglo širi te se brzo očituje u razumijevanju jednostavnih dvočlanih i višočlanih iskaza. Kako se po rođenju intenzivno razvija prvenstveno motorički, tek nakon uspravljanja i poslije hodanja, dijete može početi razvijati i sve glasove materinskog jezika. Iako nemaju sva djeca isti razvojni put i postoje velike individualne razlike, smatra se kako bi dijete do pet i pol godina trebalo usvojiti pravilan izgovor glasova materinskog jezika. Tako tijekom srednjeg djetinjstva dijete sve bolje ovladava gramatičkim aspektom pa bolje razumije, semantički i sintaktički, sve složenije jezične strukture i oblike (Blaži 2003). Najbrži razvoj sintaktičkih struktura događa se u dobi od 4 do 6 godina (Kemper, Rice i Chen 1995; prema Blaži 2003), dok se poslije taj razvoj usporava i traje sve do desete godine. Što se tiče razvoja rječnika, tijekom predškolske dobi rapidno raste, nakon šeste godine je nešto sporiji, međutim, kontinuiran je i traje cijeli život.

Važan element u razvoju i ono što komunikaciju čini komunikacijom jest namjera i svijest o komunikaciji. Glasanje koje dijete proizvodi prije razvijanja svijesti o komunikaciji i odašiljanja poruka zapravo su slučajno proizvedeni i ponavljani glasovi tijekom čega uvježbava kontrolu nad mišićima. Kako beba prvotno nesvjesno odašilje poruke vezane uz njezino tjelesno i psihičko

stanje, postepeno nauči uključivati sugovornika i objekt o kojem se komunicira i tako se komunikacija osvještava i postaje intencionalna. Komunikacijska sredstva koja pri tome upotrebljava postepeno napreduju od prirodnih prema konvencionalnima i od nesimboličkih prema simboličkima (Ljubešić 2001). Stoga ćemo se u sljedećem poglavlju detaljnije osvrnuti na predverbalni period, razvoj intencionalne komunikacije i prediktore kasnijeg govorno- jezičnog razvoja.

4.6. Prediktori govorno-jezičnoga razvoja i rane interakcije

Prema Prebeg-Vilke (1999: 27) usvajanje jezika započinje „u trenutku kad novorođeno dijete i majka uspostave međusobnu vezu koja će biti osnova za komunikaciju sa svijetom i iz koje će proizaći djetetova sposobnost da svlada i glasovni i gramatički sustav jezika, da počne razumijevati svijet koji ga okružuje i da ono kao dio tog svijeta u njemu ostvaruje svoje želje i potrebe. Uz pomoć odraslih, u većini slučajeva majke, djetetu je omogućeno da uđe u jezičnu zajednicu i spozna kulturu koje je dio njegov materinski jezik.“

Istraživanja kognitivnog razvoja omogućena su modernim tehnološkim dostignućima i tako da je do određene mjere rekonstruirano složeno međudjelovanje genetike i okolinskih utjecaja u razvoju. To dovodi do temeljnoga razumijevanja kako iskustva oblikuju razvoj (Nelson 2000; prema Ljubešić 2001), ali i daje i novi uvid u važnost roditeljske skrbi, kao i ranih interventnih programa.

Usvajanje jezika je kontinuirani proces koji intenzivno počinje rođenjem. U tom procesu posebno mjesto pripada predverbalnoj fazi koja ima veliku ulogu u kasnijem govorno- jezičnom razvoju. Majka kao osoba koja se kontinuirano brine o bebi prvih 12 mjeseci i s kojom dojenče razvija privrženost je glavno sredstvo preko kojega će se dijete govorno jezično razvijati (Apel i Masterson 2004).

Miljak u svojoj knjizi *Uloga komunikacije u razvoju govora djece predškolske dobi* (1984) navodi temeljne sastavnice predverbalne komunikacije između majke i djeteta koje omogućuju prelazak neverbalne komunikacije u verbalnu. To su :

- socio-emocionalne veze;
- prilagođenosti ponašanja odrasloga prema djetetu;

- zajedničke aktivnosti;
- djetetu poznate situacije;
- tzv. sintakse svakodnevnog događanja iz djetetove neposredne okoline (usp. Miljak 1984: 53).

Kada govorimo o pokazateljima kasnijeg govorno- jezičnog razvoja koji po svojoj prirodi više ovise o biološkoj maturaciji negoli interakciji i koji su temelj daljnjeg govorno -jezičnog razvoja, McCathren, Warren i Yoder (1996; prema Ljubešić 2002) izdvajaju četiri glavna: (1) vokalizacija, (2) pojava združene pažnje, (3) razumijevanje riječi i (4) razvoj igre.

Razvoj djetetove vokalizacije ide kroz stadije koji pokazuju jasan napredak u sposobnosti proizvođenja dobro oblikovanih ritmičkih jedinica sličnih govoru, a nazivaju se kanoničkim slogovima. Tako se u razdoblju do desetog mjeseca života može razlikovati:

- fonacijska faza do drugog mjeseca života tijekom koje se dijete glasa kvazivokalima i glotalima, dok je vokalni trakt je pasivan;
- stadij primitivne artikulacije od drugog do četvrtog mjeseca života tijekom kojega dijete guče, a aktivan je supraglotalni trakt;
- stadij proširenja od četvrtog do sedmog mjeseca života kada vokali počinju nalikovati pravim vokalima jer dijete koristi rezonantne mogućnosti vokalnoga trakta i kada se pojavljuje marginalno brbljanje, odnosno primitivni slogovi;
- kanonički stadij od sedmog do desetog mjeseca tijekom kojeg se oblikuju slogovi što se očituje jasnim prijelazom između vokala i konsonanata (Oller i dr. 1885, 1998, 1999; prema Ljubešić 2002).

Iako su roditelji, ali i druge osobe iz djetetove okoline mnogo više orijentirani na samo djetetovo „progovaranje“ i općenito na jezične miljokaze razvoja, istraživanja pokazuju kako je pretpostavka verbalne komunikacije upravo predverbalna komunikacija i komunikacijski miljokazi (Ljubešić 2002). Tako su pragmatičke funkcije jezika, vidljive u predverbalnoj fazi, također značajan prediktor jezičnoga razvoja. Naime, pragmatičke funkcije komunikacije čine: instrumentalna funkcija (verbalno zahtijevanje određenog predmeta), regulacijska funkcija (verbalno utjecanje na akcije drugih ljudi) i interakcijska funkcija (verbalno održavanje kontakta

s drugima). Te tri funkcije su interpersonalne i djetetu omogućuju da govorom djeluje na svoju okolinu, međutim, i prije negoli beba progovori, ona se ophodi na razne nejezične načine i neverbalnim znakovima itekako djeluje na okolinu. Potom te znakove zamjenjuje savršenijim, verbalnim znakovima. Zbog toga je razvoj pragmatičkih komunikacijskih funkcija važan prediktor govorno-jezičnog razvoja (McCathren i dr. 1996; prema Ljubešić 2001).

Sljedeći važan prediktor urednog govorno-jezičnog razvoja je pojava združene pažnje. U dobi od 8 do 12 mjeseci, pojavom združene pažnje koja omogućuje da dijadičke interakcije postaju trijadičke, dojenče otkriva kako može pažnju odrasloga usmjeriti na željeni objekt i kako svojim djelovanjem može utjecati na ljude kojima je okruženo. Združena pažnja je završnica procesa koji je započeo interakcijama licem u lice s majkom još od rođenja, ali ujedno i početna točka u komuniciranju o vanjskom svijetu (Ljubešić 2001). Istraživanja koja su proveli Tomasello i Todd (1983; prema Ljubešić 2002) pokazala su da kad su dijade majka – jednogodišnje dijete sadržavale više epizoda sa združenom pažnjom, djeca su imala opsežniji vokabular s 18 mjeseci. Pojava združene pažnje je, dakle, važna zato što omogućuje pojavu intencijske komunikacije.

Zbog toga se razdoblje predverbalne komunikacije može podijeliti na (1) razdoblje predintencijske komunikacije i (2) razdoblje intencijske komunikacije. Doduše, u predintencijskom razdoblju dojenče ne odašilje svoje poruke namjerno, nego su izraz njegova tjelesnog i emocionalnog stanja, ali majka ih interpretira i odgovara na njih kao da su voljno odašlani komunikacijski signali (Ljubešić 2001). Tako majka djetetu intuitivno govori i pjeva, djetetove tjelesne akcije tumači kao poruke kojima nešto priopćuje. Pritom oboje uživaju, stoga, kad je komunikacija uspješna, djetetovo učenje je optimalno. Za takav se način bavljenja djetetom kaže da ga roditelj potiče. Najbolje je kad je poticanje primjereno djetetovom razvojnem stupnju i trenutnim potrebama, međutim, poticanje također može biti nedostatno ili pak prekomjerno. Nakon te faze, tijekom druge polovice prve godine, dijete počinje shvaćati kako svojim akcijama može djelovati na svoju okolinu i također to da okolina ne mora nužno biti usmjerena na isti objekt kao i ono. Također shvaća kojim ponašanjima, tj. komunikacijskim sredstvima, prenosi svoje intencije, odnosno komunikacijske namjere. Komunikacijska sredstva u predverbalnoj fazi su: geste, vokalizacija i prve riječi. Ona također pokazuju razvojnu progresiju od prirodnih i nesimboličkih (9-mjesečna beba gleda u predmet i nagnje se cijelim tijelom prema njemu), do konvencionalnih i simboličkih (1,5-godišnje dijete upire prst i traži predmet zahtijevajućom intonacijom ili nekom riječju, npr. *daj*) (Ljubešić 2001).

Stoga je rana predintencijska komunikacija osobi to važna za rano učenje kojim se dijete psihički i cjelokupno oblikuje. Brojna novija istraživanja ukazuju upravo na važnost rane komunikacije djeteta i bliskih osoba zbog njezine uloge u cjelokupnom učenju i razvoju mentalnoga zdravlja djeteta (Osofsky i Fitzgerald 2000; prema Ljubešić 2001).

Kao što smo već spomenuli, prije nego izgovore svoju prvu riječ, bebe koriste geste skupa s drugim neverbalnim reakcijama kako bi ostvarila mnoge funkcije komunikacije (Goldin-Meadow i Morford 1985; prema Kotarac i Kovačević 2003). Geste se javljaju s intencijskom komunikacijom i bebe ih počinju primjenjivati komunicirajući dvije namjere: (1) podijeliti interes, osjećaje ili informacije s majkom ili drugim socijalnim partnerom; (2) domoći se nečega što im je izvan dohvata, odnosno izraziti zahtjeve. U toj se fazi pojavljuju deiktičke geste, koje se razvijaju iz ritualizirane izmjene informacija između djeteta i bliske osobe (Caselli 1990; prema Kotarac i Kovačević 2003). U deiktičke geste spadaju:

- *Gesta indiciranja (indicating)* koja se javlja prva i predstavlja nesavršen oblik geste pokazivanja.
- *Gesta pokazivanja (pointing)*, najčešća deiktička gesta s točno određenim oblikom: ruka i kažiprst ispruženi vodoravno prema cilju dok su ostali prstići skvrčeni ispod;
- *Gesta dohvatanja (reaching)* koja služi za postavljanje zahtjeva. Dijete je koristi kako bi se domoglo željenog predmeta. Određene je forme: ruka ispružena dlanom okrenutim prema dolje u položaju za hvatanje.
- *Gesta davanja (giving)*.
- *Gesta pokazivanja (showing)* (Caselli 1990, Butterworth i dr. 2002; prema Kotarac i Kovačević 2003).

Sljedeći od navedenih prediktora govorno-jezičnoga razvoja jest leksičko razumijevanje. Ono uvjetuje razvoj produkcije riječi. Potrebno je ipak razlikovati jezično od situacijskog razumijevanja jer je samo ono jezično prediktor za uredan govorno-jezični razvoj. Istraživanja su pokazala da djeca koja imaju bogatiji leksik, iako možda ne govore, imaju puno bolju prognozu za daljnji govorno-jezični razvoj od djece koja niti razumiju niti govore. Istraživanja koja su najviše potvrdila važnost leksičkog razumijevanja bila su ona vezana uz takozvane *late-talkers*, tj. djecu koja kasnije progovaraju (Ljubešić 2002).

Kroz razvoj igre se također može predvidjeti tok urednog govorno-jezičnog razvoja. Piaget razlikuje tri vrste igara: istraživačku, koja traje tijekom prve godine života za vrijeme koje dijete osjetilima upoznaje predmete oko sebe; kombinatoričku u kojoj dijete dovodi predmete u međusobne odnose, te na kraju simboličku koja se pojavljuje tijekom druge godine života, a u kojoj dijete jedan predmet počinje koristiti simbolički kao da je drugi predmet. Za uredan govorno-jezični razvoj od velike je važnosti kombinatorička igra jer je prediktor za višu razinu receptivnog jezika, a raniji ulazak u fazu kombinatoričke igre obično je povezan s ranijom pojavom govora (Ljubešić 2002).

Važno je istaknuti kako su djeca od rođenja društvena bića koja komuniciraju i prirodnim, univerzalnim znakovima svojoj okolini daju do znanja kada žele komunicirati, a kada žele promjenu ili odmor. Papoušek i Papoušek (1987; prema Ljubešić 2001) smatraju kako roditelji u svom komunikacijskom repertoaru imaju taj „komunikacijski sustav“ pa zbog toga prepoznavanje tih znakova u ponašanju dojenčeta nije potrebno posebno učiti. Međutim, u nekim slučajevima roditelj nije u stanju to prepoznati, ili pak uopće, pa dijete ne dobiva prave odgovore, ne poštuje se njegova osobna granica, odnosno koliko stimulacije želi ili može podnijeti. Zbog toga je izloženo ili pretjeranom ili nedostatnom poticanju. Jasno je da su komunikacijski nesporazumi dio svakodnevice, međutim, u slučajevima gdje prerastu kritičnu granicu, mogu postati vrlo opterećujući i za dijete i za roditelje (vonHofacker 1998; prema Ljubešić 2001). Ranije smo opsežnije govorili o čimbenicima koji utječu na roditeljstvo i obiteljske odnose. Papoušek (1999; prema Ljubešić 2001) također među čimbenike koji uvelike pridonose komunikacijskim smetnjama u odnosu roditelja i malog djeteta ubraja nesigurnost i situacije pojačanog stresa današnje generacije mladih roditelja.

Tijekom rane predverbalne komunikacije, majka bi trebala biti opuštena i otvorena za interakciju koja je usklađena s djetetovim potrebama. Mikroanalizom predverbalne komunikacije ustanovilo se kako majke u sredeanim uvjetima pri obraćanju svojim bebama, spontano i nesvjesno mijenjaju glas, mimiku, geste, tempo i ritam govora. Osim toga, zauzimaju takav položaj tijela da im je lice po vertikali usklađeno i usporedno s bebinim licem, kao da su svjesne činjenice da dijete tako najlakše percipira sugovornikovo lice (Papoušek 1999; prema Ljubešić 2001). Nažalost, u slučajevima jačeg stresa i trajnije psihičke nesigurnosti, majka gubi spontanost u ophođenju i osjećaj za djetetove potrebe. Kako je majčino stanje ugroženo, ograničava se

komunikacija s malom predverbalnom djecom koja tada nije usklađena s njihovim razvojnim potrebama.

Pojmovi interakcije i komunikacije se isprepliću i teško ih je dosljedno odijeliti. U suštini bi se moglo kazati kako je u predintencijskoj fazi riječ o interakcijama, što od strane djeteta, što majke, dok pojavom intencijske komunikacije zasigurno govorimo o komunikaciji. Miljak (1984) donosi pregled stajališta i određenje pojmova *komunikacije* i *interakcije*. Navodi kako interakcija zapravo prethodi komunikaciji zato što interakcija podrazumijeva izmjenu aktivnosti između partnera koja se ne treba nadopunjavati, može biti jednostrana, što bi značilo da za jednog partnera može imati značenje, dok za drugoga nema. Primjerice kada majka razgovara sa svojim novorođenčeta i prije nego ju je ono u stanju razumjeti ili, pak, kad ona na bebino gukanje odgovara kao da ima značenje. Tek kada neka aktivnost poput pogleda ili pokreta počne za cilj imati namjeru, kada postane intencionalna i to s obje strane socijalnih partnera, autorica govori o uspostavljanju komunikacije. Komunikacija ne podrazumijeva samo govornu komunikaciju, a njena je osnovna kvaliteta postizanje razumijevanja, svjesno i namjerno slanje poruka u bilo kojem kodu. Tako se može reći da je komunikacija zapravo svjesna i namjerna interakcija za oba partnera u kojoj dolazi do izmjena značenja (Miljak 1984). McTear i Conti-Ramsden (1994; prema Ljubešić 2001: 263) komunikaciju definiraju s aspekta poremećaja komunikacije sljedećim značajkama:

- intencija da se neka informacija komunicira drugoj osobi;
- spoznaja da uspješna komunikacija traži da druga osoba mora moći prepoznati komunikacijsku intenciju pošiljatelja;
- spoznaja da druga osoba, pošto prepozna komunikacijsku intenciju pošiljatelja, može imati različite ciljeve i uvjerenja od njegovih.

Generalno, važno je istaknuti kako je proces govorno-jezičnoga razvoja svakog pojedinog djeteta individualan i pod utjecajem dječjih stilova, temperamenta, njegove osobnosti, ali i okolinskih utjecaja, kao što su npr. obiteljsko i kulturalno podrijetlo. Dok se u jednoj obitelji na trogodišnjaka može gledati kao na aktivnog sudionika u komunikaciji, druga pak, može njegovati stav kako dijete treba više slušati, nego govoriti. Osim toga, stil kojim dijete usvaja jezik može biti: (1) *referentni stil* i (2) *ekspresivni stil*. Djeca koja jezik usvajaju referentnim stilom prednost daju imenicama, imenuju ljude i predmete u svojoj okolini te se njihove rečenice uglavnom

sastoje od stvarnih riječi i manje od „žargona“. Djeca koja jezik usvajaju ekspresivnim stilom, iako koriste puno imenica, sklonija su drugim vrstama riječi. Također su sklonija akcijama i interakcijama, imaju mnogo toga za reći i ne osjećaju baš potrebu čekati kad će razgovijetno govoriti prije nego se uključe u razgovor. Sličnosti u stilovima majke i djeteta mogu biti poticajne za jezik. Istraživanje kojim se uspoređivala sličnost u stilovima majki pri ophođenju s bebama su pokazala da ukoliko i majka i dijete imaju isti stil, bilo referentni ili ekspresivni, dijete je imalo nešto napredniji jezični razvoj (Apel i Masterson 2004).

Svijest o komunikaciji temelj je urednog govorno- jezičnog razvoja, a ona se pojavljuje u najranijoj dobi. Zato se osobito naglašava važnost rane emotivne komunikacije djeteta i majke, odnosno osobe bliske djetetu, jer se osiguravanjem djetetovih potreba za sigurnošću i emocionalnom vezanošću utječe na cjelokupan djetetov razvoj. Kroz afektivnu komunikaciju formira se motivacija za komunikaciju i socijalizaciju što u konačnici utječe na uredan razvoj govora (Škarić 1988).

U početku se uspostavljanje interakcije majke i djeteta temelji na naglašenoj dominantnoj aktivnosti majke, zatim prelazi u zajedničko sudjelovanje, da bi na kraju, samo dijete preuzelo inicijativu (Miljak 1984). Važno je djetetu govoriti i s njime razgovarati od početka njegova života. Govor usmjeren djeci ima obilježja koja ga razlikuju od onoga koji koriste odrasli. Za takav govor koriste se različiti nazivi: *govor usmjeren na dijete* – GUD (eng. *child-directed speech*) (Apel i Masterson 2004), *baby-talk* (Miljak 1984; Prebeg-Vilke 1991), *maminski* (eng. *motherese*).

Govor upućen djeci koriste odrasli, ali i starija djeca pri obraćanju mlađoj. Često ga se koristi i kad se govori kućnim ljubimcima, prilikom ruganja i u razgovoru zaljubljenih, ali najintenzivnije se koristi njime kad se govori novorođenčetu. Karakteriziraju ga: (1) povišen ton i istaknutiji intonacijski obrasci; (2) kraće rečenice i ponavljanje; (3) „baby rječnik“; (4) mnogo pitanja; (5) 1. i 2. lice jednine su često zamijenjena 3. licem jednine; (6) govori se o onome što se događa „ovdje i sad“; (7) to je sporiji govor s pretjeranim pauzama (Miljak 1984; Prebeg-Vilke 1991; Apel i Masterson 2004).

Apel i Masterson (2004) tvrde kako odrasli, nesvjesno ga koristeći, žele povećati optimalnu komunikaciju i izraziti privrženost s bebom. Iako *motherese* nije presudan za razvoj jezika, istraživanje koje navode pokazalo je kako bebe čije ga majke koriste imaju veći rječnik i gramatički pravilniji govor. Osim što, dakle, rezultira boljim jezičnim modelima, bebi daje

samopouzdanje da bude aktivan sudionik razgovora. Stoga, davanje značenja bebinim izrazima koji možda i nisu toliko smisleni, ohrabruje bebu da sudjeluje u komunikaciji (Apel i Masterson 2004).

4.7. Razvojno razdoblje od rođenja do 6 mjeseci

Novorođenčeta se naziva dijete u dobi od rođenja do dva tjedna, pa i mjesec dana. Nakon toga slijedi razdoblje dojenčeta koje podrazumijeva razdoblje od kraja trećega tjedna do kraja prve godine života (Milanović i dr. 2000).

Dijete se rađa s mehanizmima koji su organizirani u stanja, ritmove i urođena organizirana ponašanja. Budno stanje i spavanje se izmjenjuju, a motoričke aktivnosti su refleksne. Većina osjetnih organa je funkcionalna, što znači da je u novorođenčeta dobro razvijena osjetljivost za dodir, okus, miris i zvuk (Starč i dr. 2004).

Već smo spomenuli kako se djeca ne rađaju kao „tabula rasa“, nego itekako imaju za pokazati što znaju i kako misle. Koristeći eksperimentalne tehnike poput snimanja pokreta očiju malih beba, istraživanja su pokazala kako bebe već po rođenju znaju razlikovati ljudska lica i glasove od drugih prizora i zvukova. Čak se pokazalo da preferiraju određene mirise. Unutar prvih 6 mjeseci mogu prepoznati razliku između izraza veselja, tuge i srdžbe te znaju upariti lice s radosnim izrazom s cvrkutom veselog glasa, to jest, duže gledaju u lice koje prikazuje emocionalni izraz koji je u skladu s emocijom koju izražava glas. Zanimljivi su i podaci kako jednomjesečne, a čak i novorođene bebe znaju imitirati izraze lica, primjerice plaziti jezik i otvarati usta (Gopnik i dr. 2003).

Razdoblje prvih šest mjeseci je razdoblje prepoznavanja jednostavnih perceptivnih podataka, a perceptivne su mogućnosti razvijenije od motoričkih. U tom je periodu dojenče sposobno lokalizirati zvuk, preferira površine s uzorkom u odnosu na sivu podlogu, duže gleda umjereno složene uzorke nego jednostavne, zaobljenije nego ravne, a posebice one slične ljudskom licu. Preferira slatke okuse, razlikuje mirise te razlikuje majčin miris i glas od mirisa i glasa drugih žena. Pod kraj ovog razdoblja bebu privlače stvari koje su iznenađujuće ili pak i neskladu s onime što zna te se i ranije pojavljuje smijeh kao rezultat prepoznavanja poznatih ljudskih lica (Starč i dr. 2004).

U početku dojenče najbolje vidi objekte udaljene oko 20 cm i taj je položaj – licem u lice –

najbolji za poticanje djetetovih vizualnih vještina (Apel i Masterson 2004). Također pokazuje zanimanje za kontrastne crno- bijele površine ili predmete. Nakon trećeg mjeseca može fiksirati bliže objekte, a kasnije jasno vidi predmete na udaljenosti od jednog metra, dok su mu udaljeni predmeti još nejasni. Pogledom prati predmete lijevo –desno, gore-dolje. S tri mjeseca dijete počinje stavljati ručice u usta što se naziva koordinacija oko –ruka-usta. Uživa u igri sa svojim prstićima i stopalima (Howkidsdevelop.com 2013). Motoričke aktivnosti malih beba su refleksne. Neki refleksi, na primjer refleks očnih kapaka, refleks povlačenja, zadržavaju se cijelog života , a neki nestaju tijekom prve godine kad ih zamjenjuju usvojene motoričke vještine. Prvenstveno se razvijaju ravnoteža i koordinacija (Starc i dr. 2004). Motorika držanja glave je najuočljivija prvih šest mjeseci. Prije no što beba ovlada držanjem glave, potrebno je pridržavati glavu pogotovo prva dva mjeseca. Tijekom prva tri mjeseca se dijete ležeći na trbuhu miče, diže i okreće glavu, čini pokrete puzanja te se postupno počinje pridizati pomoću ruku, šaka i laktova. Sjedi uz oslonac i kratko drži glavu, dok s puna tri mjeseca drži glavu uspravno. Poseže s predmetima s obje ruke (Starc i dr. 2004). Čuturić (2001) je ispitala držanje glave kod beba dok dijete leži na trbuhu, kod pridizanja iz ležećeg u sjedeći položaj te u položaju sjedanja uz pridržavan je. Zaključuje da ako se dijete starije od pet mjeseci ne može podupirati o podlaktice, to može značiti da u razvoju motorike značajno zaostaje za svojim vršnjacima. Do kraja šestog mjeseca savladava hvatanje predmeta; savladava koordinaciju oko-ruka-noga; u sjedećem stavu se može održati kraće vrijeme uz lagano povijenu glavu i zaobljena leđa; može se održavati na trbuhu podignute glavice s osloncem na dlanove i ispružene ruke. Okretanje je koordinirano i kontrolirano, bez „zabacivanja“ glavice u čemu sudjeluju i ruke i noge (Poliklinika.org 2013).

Već smo spomenuli da se djetetov emocionalni razvoj posredno promatra razvojem njegove društvenosti te kako je za većinu individua u razvoju odnos o odraslima, a prvenstveno s roditeljima, najznačajniji aspekt ranog iskustva. Jaka emocionalna povezanost s majkom, odnosno primarnim skrbnikom, ali i drugima od presudne je važnosti za djetetov cjelokupan razvoj.

Kao reakcija na ljudski glas ili lice u pokretu, kod beba se već nakon 3 do 4 tjedna pojavljuje osmijeh. Bebin osmijeh navodi roditelja da mu više priča, da s njime razgovara te na taj način pokazuje važnost interakcija licem u lice i razmjena osmjeha, zvukova i pogleda (Apel i Masterson 2004). Starc i dr. (2004) navode kako dijete staro šest tjedana počinje pokazivati znakove razlikovanja emocija na majčinu licu te pokazuje obnovljenu pažnju pri promjeni izraza

lica odrasle osobe koju promatra. Također, već nekoliko dana po rođenju novorođenčice radije gleda u svoju majku ili pak njezinu fotografiju, negoli stranca. Faza neobuzdane društvenosti se javlja s oko dva mjeseca kada dojenčice emocionalno pozitivno reagira na pojavu svakog čovjeka u vidnom polju, međutim postupno prednost daje majci.

Jedan od najboljih načina utjecanja na djetetov jezik je pružanje uzor a pravilne upotrebe riječi, tzv. modeliranje. Ono je najdjelotvornije kad su jezični primjeri bebi razumljivi i uvjerljivi, stoga je poželjno da djetetovo okruženje sadrži mnoštvo uzora odgovarajućih vrsta riječi s jednostavnom glasovnom strukturom, koje su maksimalno korisne i uklapaju se u djetetov stil komunikacijskih sklonosti. Prilike za modeliranje su u svakodnevnim situacijama u kojima se majka i dijete nalaze. U početku su to najčešće ritualizirane situacije, koje se ponavljaju više puta dnevno, pri mjerice, hranjenje, prematanje, presvlačenje i slično. Tako te situacije majka prati istim govorom pa dijete s vremenom počinje prepoznavati koja riječ ili riječi idu uz koji predmet ili radnju. Ti rutinski postupci zapravo dojenčetu pružaju odlična iskustva učenja jezika. Stoga, nema potrebe izmišljati jedinstvena „edukativna iskustva“, već jednostavnim jezikom komentirati svakodnevna zbivanja (Apel i Masterson 2004).

4.7.1. Govorno-jezični razvoj od rođenja do 6 mjeseci

Iako vokalno izražavanje djeteta, plačem, gukanjem i govorom počinje tek nakon rođenja, zanimljiv je podatak da svi organi i mehanizmi koji sudjeluju u vokalnom izražavanju, završe svoj razvoj uglavnom za vrijeme fetalnog života. Carmichael (1960; prema Čturić 2001) navodi da se plač djeteta može osjetiti i u fetusa starog najmanje pet mjeseci.

Od rođenja pa do oko desetoga mjeseca traje predgovorno, odnosno predverbalno razdoblje. To je razdoblje razvoja govorne percepcije, brbljanja te izražavanja putem geste i glasanja (Blaži 2003). Od samoga rođenja bebe su svjesne zvukova oko sebe, tako novorođenčice sluša govor osoba koje ga okružuju te se trgne ili zaplače na jake neočekivane zvukove. Glasni ga zvukovi bude te povećava ili smanjuje sisanje kao reakciju na zvukove, a prednost u smirivanju dojenčeta u odnosu na glazbenu kutiju, ima blagi i nježni roditeljski glas (Apel i Masterson 2004). Dodir je jako važan za novorođenčice pa uživa u nježnim masažama i dodiru kože na kožu s majkom. U tako ranoj dobi dijete se ne može razmaziti draganjem i nježnošću, već joj se na taj način pruža osjećaj sigurnosti i ljubavi.

Prvom plaču se pripisuju različita značenja, a najčešće da je prvi plač fiziološka reakcija na naglu promjenu uvjeta života. Prvi plač može biti različita intenziteta, ovisno o jačini i težini poroda. Također se već u drugom tjednu života može razlikovati plač zdravih beba i plač djece s nekim oštećenjima (npr. Down sindrom) (Čturić 2001). Kako okolina reagira na bebin plač, onatako uči da je vokalni mehanizam dobro sredstvo komuniciranja. Beba tako prvim zvukovima – kmečanjem, krikovima – otkriva svoju ugodu ili neugodu, tj. svoje raspoloženje. Bebu se ne bi smjelo dugo ostavljati da plače zato što se plakanjem stimuliraju neuroni u krugovima koji generiraju osjećaje straha, bespomoćnosti, anksioznosti i beznadnosti te ako se ne reagira, učvršćuje se taj emocionalni sklop.

Tijekom prva 2 – 3 tjedna, djetetovo glasanje je ograničeno na plakanje i „vegetativno glasanje“ što podrazumijeva npr. zijevanje, plač, smijeh, stenjanje i sl (Ljubešić 2002).

Repertoar glasanja se proširuje smijanjem i kašljanjem tijekom 2. i 3. mjeseca te spontanim glasanjem u kojemu se prepoznaju glasovi /k/, /g/ i /h/. Pojavljuju se i prvi vokali puštanjem zračne struje kroz različite oblike usne šupljine; od jako otvorenih do gotovo zatvorenih (Blaži 2003). Time započinje faza gukanja. U fazi gukanja poželjno je reagirati na zvukove koje stvara dojenče i to odgovaranjem istim takvim zvukovima. Takvi „razgovori“ pokazuju djetetu da se majka zanima za njega i ono što „ima za reći“, što ponekad može i povećati njegove vokalizacije (Apel i Masterson 2004).

Istraživanja su pokazala da tijekom prva četiri mjeseca života djeca proizvode sve glasove ljudskog govora neovisno o rasi i kulturno socijalnim uvjetima, što je rezultat, između ostalog, nemogućnosti kontroliranja pokreta mišića za artikulaciju (Škarić 1988). Osim toga pokazalo se da dijete staro tek jedan mjesec pokazuje sposobnost kategorijske percepcije – sposobnost razlikovanja fonemskih granica – što znači da čuje akustičke razlike u glasovima na koje su odrasli govornici nekog jezika postali neosjetljivi. S vremenom, zbog izloženosti materinskom jeziku, dijete gubi sposobnost razlikovanja fonetskih kategorija u nematerinskom jeziku (Houston 2005).

Dojenčad pokazuje i sposobnost slušne diskriminacije, što znači da je sposobno razlikovati glasove prema njihovom distinktivnom obilježju, razlikuju zvučne od bezzvučnih, konsonante od vokala i slično. Istraživanja su pokazala da su djeca od 6 mjeseci sposobna percipirati i razlikovati akustička i fonološka obilježja riječi, te su sklonija slušanju leksičkih u odnosu na gramatičke riječi. Leksičke riječi su istaknutije, glasovno složenije, zasićenije vokalima nego su

to gramatičke riječi (Shi i Werker 2003; prema Blaži 2003). Pred kraj prve godine života sposobno je razlikovati glasove koji pripadaju glasovnom sustavu materinskog jezika od ostalih glasova, a poslije i riječi koje odrasli rabe u pojedinoj situaciji. Tako će jednogodišnjak na osnovi intonacijske izvedbe i konteksta razlikovati riječ „pa _pa“ (pozdrav) od riječi „p _pa“ (jede) (Blaži 2003).

Što se tiče govorne produkcije, ona se odvija istodobno s govornom percepcijom, gotovo od samoga rođenja (Blaži 2003). U dobi oko tri, četiri mjeseca dijete se utiša na zvuk poznatog glasa. Okreće oči prema izvoru zvuka te se voli igrati sa zvečkom i igračkama koje stvaraju zvukove (Vasezdravlje.com 2013). Za razdoblje od 3 do 6 mjeseci karakteristično je pojavljivanje prvog glasnog smijeha te usavršavanje gukanja i postupni prijelaz u govornu igru ili brbljanje (slogovanje). U tom periodu dijete najveću pažnju posvećuje zvukovima čija je frekvencija u rasponu frekvencije ljudskog glasa. „Već s navršena tri mjeseca može se pojaviti intonacijska kvaliteta u gukanju, jer je to period u kojem se pojavljuju počeci oponašanja intonacije odraslih“ (Starč i dr. 2004). Također izgleda kao da se dijete igra svojim govornim aparatom te proizvodi dulje i kraće glasove. Oko petog mjeseca se pojavljuje vokalna igra koju karakterizira mijenjanje visine i glasnoće te postepeno proizvodi sve veći broj različitih glasova; vokala i konsonanata. Ta vokalna igra u djetetu izaziva ugodu i zadovoljstvo pa je takvo glasanje sve raznolikije i dulje. Veselje okoline i uzvratno glasanje su dodatna motivacija za vokalizaciju (Blaži 2003).

Također dijete u to vrijeme počinje reagirati na okolinu: prestane se glasiti kad mu se netko približi, pojača glasanje kad mu se obrate ili se glasno smije što isto spada u jedan od govornih izraza. Vokalnom igrom češće proizvodi konsonante čija se artikulacija odvija u prednjem dijelu usne šupljine pa proizvodi zvukove slične glasovima /p/, /b/, /m/. Počinje reagirati na riječ „ne“ oko 4. do 6. mjeseca, na promjene u tonu glasa i na negovorne zvukove, uživaju u glazbi i ritmu, traže izvor zvukova koji ih okružuju (Starč i dr. 2004).

Spontano nastaju slogovi „ba“, „na“, „de“ što se naziva pojavom predkanoničkog sloga, međutim, to se još ne može nazvati govorom. U toj je dobi glasanje djece univerzalno. Sva djecu zvuče isto, bez obzira na materinski jezik ili oštećenje sluha (Stančić i Ljubešić 1994; prema Blaži 2003). Tu fazu spontanog glasanja nazivaju *fonska faza govora* u kojoj započinje usvajanje prvih jezičnih elemenata kao što su intonacija i ritam, i to samo u djece urednog sluha. Tijekom djetetove igre govornim aparatom, pojavljuju se prvi vokalni izričaji slični riječima koji nemaju

značenja, nego prate bilo koju djetetovu akciju pri čemu se može razlikovati upitna, afirmativna, usklična intonacija što Miljak (1984) naziva *konverzacijskim žargonom*.

4.8. Razvojno razdoblje od 6 do 12 mjeseci

U drugoj polovici prve godine kod dojenčeta je uočljiva bolja perceptivna organizacija. Uočava svoje mogućnosti djelovanja na promjene u vanjskom svijetu, kao na primjer bacanje i okretanje predmeta, proizvodnja zvuka i sl. Privlače ga stvari koje su u neskladu s onime što je do tada upoznalo, a pažnja u tom je periodu je kratkotrajna, izazvana zanimljivim predmetima. Beba brzo gubi zanimanje i privlači je novi predmet. U tom periodu počinje razvoj pamćenja. Dijete počinje pamtit predmet koji pred njime sakriven i traži ga. Pojavljuje se i početak „stalnosti predmeta“ što je glavni napredak i postignuće senzomotoričkog razdoblja (Starc i dr. 2004). Dokaz da jednogodišnjaci pamte jest eksperiment koji je proveo jedan od autora knjige *Znanstvenik u kolijevci*. Naime, A. K. Meltzeff je pred jednogodišnjacima čelom dotaknuo kutiju i ona je zasvijetlila. Djeca su to samo gledala, nije im bilo dopušteno dirati. Tjedan dana kasnije su se vratila u laboratorij, a Meltzeff im je dao te kutije bez ikakvih akcija nad njima. Jednogodišnje su bebe istog trenutka svojim čelima doticale poklopac kutije (Gopnik i dr. 2003). Ista se stvar događa s igračkom telefonom – djeca imitiraju što odrasli rade s telefonom. Kognitivna dostignuća beba potkraj ovoga razdoblja su zaista impresivna. Znaju da će gledajući kamo pokazuju drugi ljudi, nešto vidjeti; promatrajući što drugi čine sa stvarima, znaju što bi oni s time trebali činiti, te na posljertku, gledajući što drugi ljudi osjećaju, djeca znaju što bi o tome trebala osjećati (Gopnik i dr. 2003).

Početak druge polovice prve godine dijete počinje samostalno uspravno sjediti te tako puno bolje upoznaje svoju okolinu. Povećava se kontrola upravljanja vlastitim tijelom; ovladava ravnotežom i koordinacijom udova. Čim dijete ovlada aktivnostima u održavanju ravnoteže tijela tijekom sjedenja, počinje razvoj održavanja ravnoteže u stojećem položaju. Ta se motorička aktivnost postupno razvija u razdoblju od šestog do dvadesetog mjeseca djetetova života (Čuturić 2001). Sve više napreduje sposobnost dohvatanja i manipuliranja predmetima, a hvatanje više nije samo cijelom šakom, već i sitne predmete uzima kažiprstom i palcem, poput pincete (Starc i dr. 2004). Čuturić (2001) navodi kako u razvoju djeteta pokreti ruku imaju posebno značenje zato što razvoj pokreta ruku vjerno prati zakonitosti u psihičkom razvoju. Od voljnih pokreta s osam

mjeseci dijete se okreće s leđa na trbuh, s devet sjedi bez oslonca i dočekuje se rukom pri rušenju unatrag ili postrance, samo se u krevetiću podiže u sjedeći položaj. Oko devetog mjeseca počinje puzati, a do dvanaestog ga usavrši. Svakim danom je sve brže. Oko desetog može stajati uz pridržavanje, hoda kad ga se drži ispod pazuha. Jako dobro barata hvatanjem i uživa bacajući igračke. Kadro je oponašati kretanje odraslih: plješće, maše, lupa žlicom po lončiću i sl. (Starč, i dr. 2004).

Krajem prve godine pojavljuju se prvi samostalni koraci prema naprijed i to se početno hodanje razlikuje od razvijenog hoda. Dinamična baza hoda je u početku nešto šira što znači da dijete hoda s manje ili više raširenim nožicama, a u održavanju ravnoteže mu znatno pomažu ruke (Poliklinika.org 2013).

Zanimljivo je kako jednogodišnjaci svoje reakcije modificiraju u skladu s majčinom reakcijom. Odobrava li majka neku akciju osmijehom ili kimanjem glave, dijete se nastavlja kretati prema tom predmetu, međutim, vidi li dijete prestravljen izraz majčina lica, ukipi se na mjestu (Gopnik i dr. 2003). U tom periodu počinje razlikovati poznate od nepoznatih osoba pa se krajem prve godine pojačava strah od nepoznatih osoba. Kako se razvija percepcija, diskriminacija, zapamćivanje, tako ono postepeno razvija mentalne reprezentacije, tj. unutarnju svijest o nečemu (nekom objektu, situaciji, pojavi i sl.) što dovodi do početnih znakova razumijevanja (Blaži 2003).

4.8.1. Govorno-jezični razvoj od 6 do 12 mjeseci

U predgovornoj fazi plač je glavno sredstvo komunikacije. Prvih mjeseci je nediferenciran, no nakon 26. tjedna majka počinje interpretirati plač kroz „psihološke“ potrebe. To je dob kada dijete na taj način traži da se s njime „razgovara“, da mu se nešto da i sl. Oko osmog mjeseca se djetetovim plačem može raspoznati što traži; pruža ruku, nagnje se, otvara i zatvara ručicu, stvara buku, vrišti dok ne dobije što želi (Prebeg – Vilke 1991). Bitno obilježje toga razdoblja je pojava združene pažnje, o kojoj smo i ranije govorili. Naime, ona upućuje na svijest djeteta o komunikaciji i kao što sam termin kaže, dijete *združuje* svoju pažnju s osobom s kojom komunicira na neki događaj, objekt ili osobu na koju želi uputiti. Očituje se kroz gestu i mimiku te u konačnici na samo uzimanje i donošenje predmeta (Ljubešić 2002).

U tome periodu prema Brunneru (1983; prema Prebeg-Vilke 1991) dijete izražava tri tipa

zahtjeva: (1) zahtjev za nekim predmetom; (2) poziv da sudjeluje majka u igri; (3) zahtjev za pomoć. Prvi i najjednostavniji je zahtjev za nekim predmetom koji se s vremenom razvija. U početku je to zahtjev za predmetom koji je blizu djeteta, vidljiv i često u posjedu odrasloga koji ga nudi djetetu, a kasnije se proširuje na predmete koji su udaljeni i izvan dosega, ali vidljivi. Na kraju se razvije u zahtjev za predmetima koji se ne vide. Druga vrsta zahtjeva je poziv odraslome da sudjeluje u nekoj igri, na primjer tražnju predmeta, izmjeni igračaka i sl. Treća vrsta zahtjeva je zahtjev za pomoć u kojemu dijete odrasloga traži da mu pomogne doći do određenog cilja. Osnovna je pomoć majke i ostalih odraslih u postavljanju zahtjeva. „Bez te pomoći i bez sudjelovanja drugih sudionika u komunikaciji ne bi bio moguć ni lingvistički razvoj djeteta ni njegovo socijaliziranje u kulturnu sredinu koja ga okružuje“ (Prebeg-Vilke 1999:46).

Dijete je sve više usmjereno na okolinu. Sluša kad mu se obraća, okreće se i gleda u lice osobe koja je zove imenom, prepoznaje imena bliskih predmeta i ljudi (tata, auto, oči, medo), reagira na zahtjeve i pitanja (daj mami; još soka?). Može se igrati skrivača ili „Ku - kuc“. Okreće glavu i gleda u smjeru zvukova. S deset mjeseci reagira na rečenicu: „Idemo šetati“, gleda na vrata i veseli se, a kad mu se kaže „Daj to“, pruža predmet.

Poslije šestog mjeseca glasovi postaju prepoznatljiviji i dijete izgovara različite kombinacije glasova. Igra se intonacijama i glasov ima te počinje razlikovati za jezik bitne glasove od onih nebitnih. Stančić i Ljubešić (1994; prema Blaži 2003) razdoblje ovladavanja fonemima materinskog jezika nazivaju fonsko-fonemska faza u razvoju jezika.

U tom razdoblju beba proizvodi kombinacije glasova konsonant- vokal te između 6. i 10. mjeseca stvara kanonički slog. Kako postaje motorički sve spretnije počinje stvarati kanoničke slogove u nizu; na primjer „ma -ma-ma-ma-ma“. Iako je okolina sklona to tumačiti u smislu da dijete „poziva“ mamu, ipak, to glasanje za dijete još nema značenja, već time pokazuje auditivnu i motoričku zrelost za govor (Blaži 2003). Neki autori koje navodi Blaži (2003) to razdoblje nazivaju razdobljem *redupliciranog kanoničkog brbljanja*. Kada tako dijete u drugoj polovici prve godine počne proizvoditi slogove, bez obzira na to što se pri njihovom izgovaranju može čuti prava govorna melodija i ritam, još se ne može reći da dijete govori zbog toga što se ti slogovni sklopovi još ne vezuju za određeno značenje. To znači da tek kada dijete uz kombinaciju slogova npr. *ma-ma* shvaća da doziva majku, može se reći da dijete koristi svoje prve riječi (Škarić 1988).

Tijekom druge polovice prve godine, brbljanje se mijenja, ima više suglasnika i više

varijacija dugih i kratkih samoglasnika. Sve je učestalija hotimična produkcija glasova te imitacija glasova iz okoline, na primjer kako se glasa neka životinja, kako djed kašlje i slično. Osim plača koristi i druge zvukove kako bi privuklo i zadržalo pažnju.

Od 10. mjeseca nadalje dijete pos taje pravi mali brbljavac. Zvuči kao da tečno govori nekim stranim jezikom pri čemu poštuje intonaciju i ritam materinskog jezika. Rabi kombinacije različitih glasova slažući ih u „riječi“ i stvarajući „rečenice“. Dijete te dobi može za odraslim ponoviti j ednostavnu riječ iako možda ne razumije njeno značenje. Spomenuli smo ranije konverzacijski žargon koji nastaje tijekom djetetove igre s govornim aparatom i u kojem se mogu razlikovati upitna, afirmativna, usklična intonacija. On u ovoj fazi postaje uvod u pravi artikulirani govor koji se u većine djece javlja do navršene prve godine. Iako još ne govori, često ponavljane situacije (kontekst), sposobnost usmjeravanja i zadržavanja pažnje te sposobnosti zapamćivanja, dijete stvara sve čvršće i jasnije veze između pojedinih riječi i situacija u kojima ih čuje (Blaži 2003). Miljak (1984) tvrdi kako se pretvorba vokalizacije ili geste i vokalizacije u riječ ne događa se sama po sebi, nego zapravo „komunikacija s odraslim indirektno, ali i direktno, motivira, izaz iva i usmjerava dijete na psihički napor da prevede ili počne prevoditi svoje iskustvo u govorni kod“ (Miljak 1984: 45).

Razdoblje od 10. do 14. mjeseca, smatra se razdobljem prve riječi te vremenom u kojemu se odvija prijelaz od predsimboličke vokalizacij e i gesta prema razumijevanju ideje da svaka stvar ima svoje ime. Razumijevanje prvih riječi počinje u razdoblju između 8. i 10. mjeseca, a većina se autora slaže da dijete proizvede prvu riječ između 12. i 18. mjeseca života (Blaži 2003). Bitno obilježje prvih riječi je i svijest o denotativnim informacijama vezanim uz odašiljanje poruke. Prema Škariću (1988), prve se riječi pojavljuju od desetog do petnaestog mjeseca života, a kada će se točno pojaviti upućuje na senzorički i kognitivni razvoj te obratno, izostajanjem istih, vjerojatno na poremećaj u razvoju.

Iako postoje biološke i fiziološke osnove za razvoj govora, njegova pojava uvjetovana je mogućnošću govorne komunikacije s okolinom i izrasta na temeljima koje su stvorili prethodni oblici komunikacij e. Uloga majke ili drugog odraslog s kojim se provodi početna interakcija i kasnije komunikacija od rođenja je jedan od ključnih faktora u cjelokupnom razvoju djeteta (Miljak 1984).

Kako se koncem prve godine dijete obično počinje služiti riječima, kao poželjan način poticanja Apel i Masterson (2004) ističu čitanje i igranje. Smatraju kako je poželjno uspostaviti

dnevnu rutinu od minimalno pet minuta čitanja, pri čemu je presudna kvaliteta, a ne kvantiteta provedenog vremena s djetetom. Diamond i Hopson (2006: 116) navode kako brojna ispitivanja pokazuju da „glasno čitanje djeci izgrađuje znanje o svijetu koje nadilazi dnevno okruženje; proširuje vokabular i razumijevanje; stimulira maštu; potiče emocionalni razvoj i vrijednosti putem pouka iz priča; zbližava roditelje i djecu“ te kako čak i sasvim maloj bebi koja bez riječi gleda u slikovnice, to iskustvo pomaže vježbanju usmjeravanja očiju, razaznavanju boja i analiziranju ritma govora u njenom materinskom jeziku.

Slikovnice za djecu te dobi trebaju biti jednostavne; s imenovanjem predmeta, ljudi, radnji poznatih djetetu. Nije poželjno previše ispitivati „gdje je...?“ jer može djetetu biti zamorno i nezanimljivo, kao i kada roditelj zahtijeva ponavljanje i ispravnost izgovora, to obično ima neuspješan ishod. Igranje treba biti usmjereno na djetetove interese zato što je ono zaokupljeno svojim interesima i onime što je oko njega te se praćenjem djetetovih interesa u igri najbolje potiče upotreba riječi (Apel i Masterson 2004).

4.9. Razvojno razdoblje od 12 do 18 mjeseci

U prvoj polovici druge godine djetetova života dominira praktično mišljenje vezano uz radnju. U toj dobi dijete intenzivno istražuje svoju okolinu pa predmete oko sebe detaljnije proučava na razne načine: trganjem, prevrtanjem, rastavljanjem, sastavljanjem, premještanjem, okretanjem, bacanjem, hvatanjem, udaranjem, itd. (Posohkova 1999; Starc i dr. 2004). Dijete ponekad eksperimentira radi samog zadovoljstva koje mu ono pruža. Počinje sustavno mijenjati svoje ponašanje kako bi izazvalo nove učinke. U to vrijeme dijete je posebno privučeno novim svojstvima predmeta koje je otkrilo metodom pokušaja i pogrešaka. Ako želi neku igračku, ustrajati će dok je ne dobije. Također će tražiti sakrivenu igračku ili predmet na mnogim mjestima. Tada postaje i sposobno za svrhovite radnje te otkriva nova sredstva za dolaženje do željenih ciljeva. Ako želi dohvatiti neku igračku do koje ne može dosegnuti, upotrijebit će neko pomagalo koje mu je pri ruci, npr. štap. U prvoj polovici druge godine počinje oblik odgođenog (zapamćenog) ponašanja (Starc i dr. 2004).

Istraživanja pokazuju kako djeca s 14 mjeseci još uvijek imaju pretpostavku kako svi želimo iste stvari, međutim, već s 18 znaju kako ljudi imaju želje te kako one mogu biti međusobno različite, pa čak i suprotne (Gopnik i dr. 2003). Vezano uz otkrivanje činjenice kako ljudi mogu

željeti različite stvari, posebno se ističe djetetova želja da istraži i izvidi upravo ono što roditelj ne želi da dijete dira. Tako je za razdoblje druge godine poznat pojam „nemoguća druga godina“. Gopnik i dr. (2003: 37) je slikovito tumače kao „sustavno testiranje dimenzija na kojima njihove (djetetove) želje mogu biti u sukobu sa željama drugih“. Djetetu su tad zanimljivi sami roditelji i njihove reakcije prema kojima oni vide kako roditelj funkcionira, a možda manje te zabranjene stvari. Taj period od roditelja zahtijeva posebno mnogo strpljenja, razumijevanja, ali i dosljednog ponašanja kojim će se djetetu postaviti granice unutar kojih će se ono osjećati sigurno.

S navršenih godinu dana dijete je usavršilo puzanje te može hodati pridržavajući se samo jednom rukom. S trinaest mjeseci baza oslonca malo je uža, dijete može ostati nakraće vrijeme uspravno u sredini prostorije, mijenjati smjer hoda te ustati u slobodnom prostoru. Ruke mu znatno pomažu u održavanju ravnoteže za vrijeme hoda (Poliklinika.org, 2013). Kod hoda se i dalje primjećuje manjkava ravnoteža, tako da dijete u početku nerijetko pada. Ako se djetetu „žuri“ nije rijetkost da se spusti na sve četiri i brzo otpuže prema zanimljivosti. Tijekom jedanaestog i dvanaestog mjeseca zbog razvoja svoje senzomotoričke inteligencije dijete kombinira pokrete ruku i počinje se na izvjestan način organizirano igrati stavljanjem manjeg predmeta u veći, vađenjem predmeta van, nošenjem i ispuštanjem ga gdje i kada to želi (Poliklinika.org, 2013). Na verbalni zahtjev pokazuje nekoliko dijelova tijela, dodaje traženi predmet koji mu je u vidokrugu, pokazuje poznate predmete u okolini i na slici (Starč i dr. 2004).

Dijete u dobi od godinu do godine i pol pokazuje određenu želju za osamostaljenjem. Do toga je došlo jer dijete konstantno oponaša okolinu. Smisao nekih od aktivnosti u početku su igra i zabava, no kasnije se razvijaju u aktivnosti za zadovoljavanje osnovnih fizioloških potreba. Te aktivnosti najčešće su vezane prvo uz hranjenje, a iza druge godine i uz kontrolu sfinktera. Prema nekim istraživanjima (Čuturić 2001) u dobi od petnaest mjeseci dijete može piti iz čaše ili lončića, dok s osamnaest mjeseci pridržava čašu dok pije. Također pokušava samostalno jesti, za što još nije spremno. Da bi ispitalo granice samostalnosti, dijete se često prkosno ponaša.

U dobi od 12 do 18 mjeseci dijete se snažno emotivno veže za jednu ili više osoba i boji se odvajanja. Također je prisutan strah od stranih osoba i nepoznatih prostora. U zajedničkom istraživanju predmeta pronalazi način za uspostavljanje odnosa s drugima. U ovoj dobi dijete je socijalno otvorenije nego što je to bilo u dojenačkoj dobi, pozitivno reagira na inicijative odraslih i ponekad surađuje u zajedničkim aktivnostima. Ono počinje tražiti od drugih da učine nešto, pokušava upravljati radnjama drugih, stalno traži pažnju i uživa u njoj. Dijete sad već prilično

dobro razumije smisao radnji odraslih, njihove geste te djelomično i govor . S dvanaest mjeseci počinje reagirati na poznate riječi. Također počinje upravljati svoje ponašanje na poticaje izvana: s oko petnaest mjeseci voli ponavljati radnje koje izazivaju smijeh, može oponašati neke određene kretnje ili na zabranu prekinuti trenutačnu radnju. S osamnaest mjeseci može prstom pokazati ono što želi ili donijeti neki predmet na zapovijed (Čuturić 2001). Polako počinje pokazivati interes za vršnjake.

Osim spomenutog separacijskog straha, dijete ove dobi može pokazati veselje, zadovoljstvo, ponos, ljutnju te pred kraj perioda i ljubomoru. Pozitivne emocije sreće pokazuje smijehom ili skakanjem. Takve emocije uglavnom su pokrenute od drugih osoba, a ne predmeta. Pri novom postignuću dijete može pokazati ponos. Ljutnju usmjerava na ljude ili na predmete. Oko osamnaestog mjeseca pojavljuje se nova emocija – ljubomora (Starc i dr. 2004; Posokhova, 1999).

4.9.1. Govorno-jezični razvoj od 12 do 18 mjeseci

Ranije smo spomenuli da dijete proizvede prvu riječ u razdoblju od 10. do 14. mjeseca života. S obzirom na činjenicu da na razvoj govora utječu i sva ostala područja djetetova razvoja, prvu riječ koju dijete izgovori može se promatrati kao rezultat svih tih aspekata razvoja, a ne samo govornog (Miljak 1984). Glavno obilježje prvih riječi jest da dijete ne samo da njimaimenuje neki predmet, osobu ili situaciju, nego izražava i svoj odnos prema njima (Bates i dr. 1987, McLaughlin 1998; prema Blaži 2003, Prebeg –Vilke 1991) Te prve riječi nazivaju se holofraze – iskazi od jedne riječi koja je neraščlanjena doživljajna sredina. Ti su iskazi maksimalno informativni u kontekstu u kojem se pojavljuju. Dijete kombinira jezik i kontekst na najekonomičniji način (Prebeg-Vilke 1991).

Kako dijete s godinu dana razumije mnogo više no što može izreći, upotrebljava kontekst iskaza kako bi proširilo moć izražavanja. To se naziva ekstenzija/proširivanje značenja (Clark 1973; prema Blaži 2003, Miljak 1984, Prebeg –Vilke 1991). Na primjer, djetetu u toj fazi riječ „pas“ značila je sve životinje na četiri noge, međutim, kad je u nizu slika trebalo odabrati sliku psa, pravilno je reagiralo (Clark 1978; Miljak 1984). Ili pak riječ tata može prvo značiti samo tatu, zatim sliku tate, lutku i općenito sve što je slično čovjeku i na posljepku je dijete može koristiti kako bi se krenulo pažnju na sebe ili na bilo kojeg čovjeku. Proširivanje značenja prema Clark (1973; prema Blaži 2003) ima sljedeća obilježja: javlja se između 1;1 i 2;6 godina; u

govoru djeteta je prisutno kraće od 8 mjeseci; proširivanje značenja se smanjuje s proširivanjem djetetova rječnika; proširena značenja imaju samo neke riječi; i konačno, većina proširenih značenja se vjerojatno temelji na opaženim sličnostima među objektima i događajima koji su referencijalno uključeni u istu kategoriju.

Razdoblje jednočlanih iskaza traje tijekom druge godine djetetova života, odnosno do završetka senzomotoričkog stadija u kognitivnom razvoju. Nakon pojave prve riječi, u dobi od oko 12 mjeseci nadalje, mentalni leksikon se naglo povećava i dječji rječnik se naglo proširuje. U početku se porast odvija vrlo sporo, međutim, kad rječnik dosegne razinu od oko 20 do 40 riječi, dolazi do takozvane eksplozije rječnika koja se može usporiti tek istodobnim usvajanjem pripadajućih gramatičkih morfema (Kovačević i dr. 1998; prema Blaži 2003).

Govor djeteta od osamnaest mjeseci je telegrafskog tipa, tj. ono izgovara pojedinačne riječi ili dvije riječi u smislenoj cjelini što djetetu i roditeljima predstavlja rečenicu. Prihvatilo je neka od pravila društvene govorne komunikacije: zna se zadržati na jednoj temi razgovora i zna da se razgovor odvija naizmjenično. Daje imena predmetima te prepoznaje i pronalazi određen broj predmeta kada se imenuju. Uživa u slušanju pjevanja i stihova, pogotovo ako su popraćeni pokretima ili slikama. Vlastite radnje prati uzvicima te pokušava oponašati govornu intonaciju i ritam odraslih. Također se razvijaju i geste u službi komunikacije: gestikulacijom izražava što želi. S užitkom i pozornošću razgledava slikovnice upirući prstom u poznate i nepoznate predmete. Često oponaša zvukove iz prirode te imenuje predmete pomoću onomatopeja.

U dobi od godinu i pol dijete se počinje igrati uz drugu djecu te započinje s maštovitim igrama. Sebe naziva imenom, a sve riječi koje koristi su leksičke, tek kasnije je pojavljuju gramatičke. Pred kraj razdoblja polako započinje prihvatanje gramatičkih pravila (Posohkova 1999; Starc i dr. 2004).

Posohkova (1999) tablično prikazuje što se sve smatra urednim razvojem rječnika (Tablica 1).

Tablica 1. Skala rasta dječjeg rječnika (Posokhova 1999: 26)

Dob u mjesecima	Broj usvojenih riječi
12-14	3-58
15-17	4-232
18-20	44-383
21-23	67-707
27-30	171-1509
3-4	598-2346

Iz tablice možemo vidjeti da je raspon rječnika vrlo raznolik. Kreće se od minimalnog do iznimno razvijenog rječnika.

Što se tiče izgovora pojedinih glasova, dijete često pojednostavljuje zvukovne kombinacije radi lakšeg izgovora. Ta su pojednostavljenja univerzalna. Da bi ovladalo fonološkim sustavom te da bi moglo pravilno artikulirati pojedine glasove, dijete treba imati fonološke i motoričke reprezentacije glasova te sposobnost kontrole pokreta artikulacijskih organa (Blaži 2003). Svi ti procesi nisu usvojeni s pojavom prve riječi, već se polako razvijaju tijekom cijelog predškolskog razvoja u kojem dijete postupno smanjuje stupanj pogreške pri izgovoru.

Tako se u dobi od 12 do 18 mjeseci često može susresti s pojednostavljenim glasovnim varijantama određenog glasa, zamjenom ili nečujnom realizacijom problematičnog glasa. Dijete tako često mijenja stražnje glasove prednjima koji su mu znatno lakši za izgovoriti. Neke glasove dijete ne može izvesti zbog tjelesne nezrelosti, kao recimo glas /r/, čiji se pogrešan izgovor tolerira do kasnije dobi. Svi ovi tipovi grešaka normalan su dio razvoja, važno je samo da dijete do oko 5 i pol godina ima pravilan izgovor svih glasova (Vuletić 1987; prema Blaži 2003).

4.10. Razvojno razdoblje od 18 do 24 mjeseca

U tom periodu dijete pokazuje emocije ponosa i zadovoljstva pri svom nekom postignuću i novom umijeću. Kadro je pokazati ljutnju prema ljudima ili predmetima, a od osamnaestog mjeseca pokazuje i ljubomoru. Prema poznatoj osobi vrlo aktivno pokazuje ljubav trčanjem ususret, osmjesima, zagrljajima i sl. Privrženost jednoj ili više osoba i dalje je vrlo jaka i značajna

za dijete pa se tako u prvim danima boravka u jaslama pojavljuje osjećaj straha, nelagode i napuštenosti. (Starč i dr. 2004) Gopnik i dr. (2003) navode kako djeca tek s dvije godine počinju po prvi puta pokazivati iskrenu empatiju prema drugim ljudima.

S 18 mjeseci dijete počinje hodati lakše i brže. Sposobno je sjesti na nisku stolicu (visine do koljena) te se uz pomoć odraslih može popeti po stepenicama ili šutirati loptu prema naprijed. Kako je sve stabilnije na nogama, počinje istraživati okolinu pa se penje po namještaju, saginje se kako bi podiglo predmet, a može i kruto trčati. S 19 mjeseci dijete već može trčati, poskočiti ili lako sjesti. Sve je veće zanimanje za okolinu pa tako i sve više istražuje. Zbog toga se vrlo lako može dovesti u opasnost pa je nužno iz okoline ukloniti opasne predmete. Već s 20 mjeseci javljaju se pokušaji stajanja na jednoj nozi. S vremenom hod postaje sve spretniji; dijete pazi na prepreke pri hodu, premda se još uvijek može spotaknuti, primjerice na tepih na koji se spotaknulo već nekoliko puta. Samostalno se penje stepenicama pridržavajući se za ogradu. Počinje uživati u plesu uz glazbu i ritam (Čuturić 2001).

Krajem prve godine života dijete razvija sposobnost hotimičnog hvatanja predmeta. Voljno bacanje predmeta je isprva nespretno, a do druge godine usavršeno tako da dijete može slagati predmete jedan na drugi, pa s 18 mjeseci može graditi toranj od tri, a s 24 mjeseca od 6 kockica. Ovo je također razdoblje u kojem dijete razvija sposobnost rukovanja olovkom. Kellogg (prema Čuturić 2001) tako razlikuje 20 različitih oblika dječjeg šaranja – vodoravne, okomite, dijagonalne i luku slične crte, nesavršene kružnice i sl. Dijete oponaša i radi kružne pokrete.

Dijete u drugoj polovici druge godine zna svoje ime, zna je li dječak ili djevojčica i svjesno je da je dijete, a ne odrasli. Pouzdano samoprepoznavanje u zrcalima i videozapisima se pojavljuje krajem druge godine.

4.10.1. Govorno-jezični razvoj od 18 do 24 mjeseca

Dijete u dobi između prve i treće godine nalazi se u razdoblju ranoga djetinjstva, kada vodeća aktivnost postaje predmetna komunikacija. Dijete počinje izražavati aktivno zanimanje za predmete koji ga okružuju te ostvaruje i podržava kontakt s odraslima putem predmeta i igračaka, istodobno intenzivno razvijajući govor koji počinje pratiti predmetnu komunikaciju.

Razdoblje od druge godine kada dijete ovlada prosječno s više desetaka riječi koje je u stanju kombinirati pokazatelj je kumulativnog iskustva proizišlog iz komunikacije tijekom predverbalnog razvoja. Upućuje na uredan motorički razvoj jer proizvodi fonološki kompleksnije

sekvence, kognitivni razvoj jer razumije složenije odnose među predmetima i događajima koji ga okružuju te na jezični razvoj jer ovladava gramatikom materinskog jezika (Ljubešić 2001).

U dobi od 18 do 24 mjeseca života djeteta započinje razdoblje prvih slaganja riječi, tj. upotrebe dvočlanih izraza. Takav govor autori nazivaju *telegrafski govor* pri čemu dijete ograničava svoj govor samo na one riječi kojima izriče bit svoje poruke. To su uglavnom imenice i glagoli, a izostavljaju riječi koje samostalno nemaju značenje; veznici, prijedlozi, pomoćni glagoli i sl (Blaži 2003). Zanimljiv je primjer telegrafskog govora koji navodi Prebeg -Vilke (1991: 36). Naime, baka je skuhalo kavu rekla unuku: *Idi, zovi dedu i reci da je kava gotova*. Mališan od nepune dvije godine je otrčao do djeda i rekao: *Deda, kava, gotovo*.

Prvi su dvočlani iskazi „univerzalni“ za svu djecu bez obzira na jezično područje kojem pripadaju zato što njima izriču gotovo istovjetne namjere – pokazivanje ili imenovanje, zahtjev, negaciju, posjedovanje, pitanje (Slobin 1981, Clark 1995; prema Blaži 2003).

Prvim riječima počinje i gramatički razvoj tako se kod djeteta te dobi može čuti na primjer „tukam“ prema analogiji na „kuham“, dok u dobi od oko 3 godine dijete počinje hipergeneralizirati najučestalije morfološke oblike u jeziku pa se može čuti „opram“ umjesto „operem“ po analogiji na „gledam“, „uzmeti“, „uzmiti“ umjesto „uzeti“ (Blaži 2003).

Krajem druge godine, a neka i prije, proširuju dvočlanu rečenicu na više riječi različitih vrsta (djevojčica, 2;2 g.: *Mama, očemokinutflaće zatokajmokle, ploli.*), nastojeći je gramatički izreći što sličnije odraslima. Neka djeca u dobi od 19 mjeseci rabe prve pridjeve koji su ograničeni na obilježje veličine (Kuvač i Cvikić 2003; prema Blaži 2003).

Većina djece u dobi od 24 mjeseca pokazuje dijelove tijela na sebi i na lutki, govori o sebi u trećem licu, zove se imenom. Također počinje neadekvatno upotrebljavati *ja* i *ti*, sposobno je prepoznati predmete i spominjati ih izvan situacije u kojoj ih je vidjelo. Kadro je provesti dva naloga u pravilnom redoslijedu, na primjer „Podigni lutku i stavi je na krevet.“ Potkraj druge godine sve se više verbalno sporazumijeva s odraslima oko sebe (Starč i dr. 2004). Najčešće gramatičke pogreške koje su prisutne u tom razdoblju su: singular umjesto plurala, treće lice umjesto prvoga, vlastito ime umjesto *ja* te ispuštanje gramatičkih riječi, prijedloga, veznika i pomoćnih riječi.

4.11. Razvojno razdoblje od 2 do 3 godine

Dvogodišnje je dijete u pravilu motorički spretno i stabilno, sposobno je verbalno komunicirati, povremeno uzeti u obzir tuđe želje, strpjeti se, podijeliti svoju igračku. Pokazuje privrženost ljudima kojima je okruženo, umiljato je, voli se maziti. Međutim, nakon tog kratkog uravnoteženog perioda, slijedi izrazito nestabilno ponašanje u kojemu je dijete uglavnom kruto i nefleksibilno, zahtjevno, dominantno, burnih emocija, neodlučno i kao da sve mora biti baš kako ono želi i nikako drugačije. I sa sobom i s okolinom je u konfliktu. Takvo ponašanje obično doživljava svoj vrhunac u dobi od oko 2 i pol godine i naziva ga se krizom treće godine, doba prkosa i otpora. Sve se više dijete opire odraslima i želi samo raditi sve ono što su do sada za njega činili odrasli. Može se reći da to vrijeme stjecanja prve autonomije (Starčević i dr. 2004).

Krajem druge i početkom treće godine djetetova života dolazi do jačih izražaja funkcije mentalnog razvoja djeteta: misao, govor i kontakti s okolinom. Na te funkcije roditelji i drugi članovi obitelji imaju određen, često i jak utjecaj pa od ove dobi nadalje, značajnu ulogu imaju obrazovanje i intelektualna razina roditelja (Gesell 1960; prema Čuturić 2001). U toj dobi također velik utjecaj na mentalni razvoj imaju i genetske osobine koje je dijete naslijedilo od roditelja, međutim, njih nije moguće izdvojeno promatrati (Čuturić 2001).

4.11.1. Govorno-jezični razvoj od 2 do 3 godine

Uredan govorno-jezični razvoj u dobi od dvije do tri godine karakterizira sljedeće (Andrešić i dr. 2010):

- dijete imenuje stvari iz svakodnevne upotrebe;
- dužina rečenice je 2 do 3 riječi;
- postavlja jednostavna pitanja;
- odgovara na pitanja tko, što, gdje;
- osim imenica, glagola i pridjeva upotrebljava zamjenice te priloge mjesta;
- počinje koristiti prošlo i buduće vrijeme;
- sluša kratke priče;
- pridružuje iste boje;
- jasni su mu odnosi: u, na, ispod, gore, dolje; malo-veliko
- shvaća opasnosti;

- ima složene rutine dnevnih aktivnosti;
- lista slikovnice, imenuje slike;
- uključuje se u kratki dijalog;
- verbalno uvodi i mijenja temu;
- izražava emocije;
- privlači pažnju riječima.

U toj dobi ima riječ za gotovo sve. Koristi 2 do 3 riječi da priča i traži stvari, a naviknuti ga slušatelji gotovo uvijek razumiju. Često privlači pozornost prema predmetima imenujući ih. Osim toga, u tom periodu razumije razlike u značenju „idi _stani“, „u_na“, „veliko_malo“, „gore_dolje“. Razumije i slijedi dvije upute u nizu (Apel i Masterson 2004). Također prepoznaje kosu, nos, oči i druge dijelove tijela kada ih imenujemo, a svoje želje izražava imenovanjem predmeta. Do kraja druge godine govori više od 20 riječi.

Razvoj gramatičnosti traje od 24. do 30. mjeseca života djeteta i predstavlja prijelaz od telegrafskog govora (koji je spomenut u prošlom poglavlju) do produktivne kontrole gramatičkog označavanja i poretka riječi (Bates i dr. 1987; prema Blaži 2003).

U dobi od oko 2 godine, u razdoblju „kreativnog razvoja rječnika“, djeca stvaraju *neologizme* – riječi proizvedene najčešće iz funkcije predmeta, nastale zbog nepoznavanja rječnik a ili zbog teškoće u prisjećanju prave riječi. npr. „Idemo se *balonti*“ (*igrati balonom*); „Daj me *podeki*“ (pokrij dekom); „*Fenaj* mi kosu“ (suši fenom).

4.12. Razvojno razdoblje od 3 do 5 godina

Dok je početkom četvrte godine dijete uravnoteženo i prilično sigurno u sebe i svoju okolinu, već s tri i pol godine se može pojaviti nesigurnost, neravnoteža i nekoordinacija na jednom ili svim planovima ponašanja. Važno je naglasiti da su individualne razlike vrlo velike. Tad se također vide i počeci samovrednovanja, stoga je važno djetetu omogućiti doživljaj uspjeha u aktivnosti i to iz rezultata same aktivnosti, a ne iz usporedbe s drugom djecom. Potrebno je dati do znanja djetetu da je postiglo uspjeh pri čemu se treba paziti da pohvala ne bude važnija od rezultata, jer je cilj dati prednost unutarnjoj, intrinzičnoj motivaciji, a ne ekstrinzičnoj (Starc i dr. 2004).

Mišljenje je u toj dobi predoperacionalno i najvidljivija su djetetova ograničenja u shvaćanju pojava vanjskog svijeta. Ta će ograničenja prevladati prije ukoliko je okruženo odraslima koji mu tumače svijet i koje se više igra s drugom djecom.

U četvrtoj se godini usavršava hodanje i trčanje, a do pete godine se događa ekspanzija, bujanje i osvajanje prostora u kojem se dijete kreće. Puno je energije i ima veliku potrebu hodati, trčati, penjati se. Do pete se godine uspostavila dominacija desne ili lijeve ruke i noge (Starc i dr. 2004).

Četverogodišnjaci prolaze burnu razvojnu fazu koja se očituje u nerijetkom prelaženju dopuštenih granica u mnogim područjima ponašanja. Primjerice, udara rukama i nogama, baca kamenje, razbija, bježi, ponaša se drsko i prkosno, bezrazložno se smije, govor može biti prost uz upotrebu „zahodskog“ rječnika. Iako se oko 4 i pol godine polako počinje „smještati“ u dopuštene granice, to doba je još uvijek vrijeme nesigurnosti, neizvjesnosti, provjeravanja. Osim prelaženja granica izvana, karakteristično je i prelaženje granica u maštanjima pa se pojavljuju izmišljeni prijatelji i dijete zaista vjeruje u ono što je njegova mašta stvorila (Starc i dr. 2004).

Razdoblje četvrte i pete godine su godine dječjih pitanja, tako govorna komunikacija dobiva značajnu ulogu u dječjem spoznajnom razvoju. Iako to ponekad može biti zamorno, strpljivim odgovaranjem se postiže to da dijete proširuje spoznaju o svijetu koji ga okružuje, potiče se razvoj istraživačke motivacije kod djeteta, stimulira se proces mišljenja i aktivnog odnosa prema informacijama koje prima, povremenim „Ne znam, potražiti ćemo u knjigama.“ dijete će usvojiti stav da na svako pitanje postoji odgovor i da je svijet moguće spoznati (Škarić 1988).

U tom je razdoblju pristupačnije za suradnju te vrijeme radije provodi u društvu djece s kojima stvara prijateljstva, nego s odraslima. Nastoji izbjeći osudu odraslih, a postići njihovo odobravanje te je upornije i agresivnije u odnosu na autoritet. Voli voditi drugu djecu te rado za društvo bira mlađe dijete koje je spremno podčiniti se. Jako je važno pomagati djetetu da prepozna svoje osjećaje te ih verbalno izrazi, ali i na alternativne načine. Važno je također kod postavljanja granica prihvatljivog i neprihvatljivog ponašanja dati objašnjenje *zašto* i to na način koji je djetetu razumljiv (Starc i dr. 2004).

4.12.1. Govorno-jezični razvoj od 3 do 5 godina

U dobi od 3 do 4 godine, dijete je usvojilo gramatičke osnove materinskog jezika. Važno je napomenuti da jezični razvoj ne završava u četvrtoj godini jer dijete dalje nastavlja s usvajanjem

složenijih gramatičkih struktura (Blaži 2003).

Osim komunikacijske funkcije, govor u ovome razdoblju ima i značajnu ulogu u regulaciji djetetova vlastitog ponašanja. Dijete govori i kad ga nitko ne sluša. Kad se samo igra, govorom prati ono što radi i postupno sve više govori o onome što će tek raditi. Takav govor Piaget naziva egocentričnim koji se javlja kao posljedica djetetova egocentrizma, međutim, kasnije se pokazalo da egocentrizam u govoru nije posljedica nedovoljne socijaliziranosti, već se radi o formi mišljenja na glas koja će kasnije, oko šeste ili sedme godine prividno nestati iz ponašanja, tj. internalizirati se (Škarić 1988).

Što se tiče dužine riječi, do treće godine one postaju duže. Također dijete počinje izgovarati suglasnike i na kraju riječi te upotrebljava i veći broj konsonanata. Do tada se uredno izgovaraju glasovi: /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/, /m/, /n/, /j/, /f/, /h/, /v/, /l/, /a/, /e/, /i/, /o/, /u/. Pogrešno izgovarani mogu biti: /s/, /z/, /c/, /š/, /ž/, /ć/, /č/, /dž/, /đ/, /lj/, /nj/, /r/. Do četvrte godine /lj/ i /r/ se najčešće uredno izgovaraju; do 4,5 godina: /s/, /z/ i /c/, a do 5 i pol godina: /š/, /ž/, /ć/, /č/, /dž/ i /đ/ (Prebeg-Vilke 1991: 32),

Tijekom 4., 5. i 6. godine postupno dolazi do porasta duljine rečenice. Pretpostavlja se kako u svakoj godini dijete poveća duljinu rečenice za 1 riječ (Vuletić 1997; prema Blaži 2003). Takos 3 – 4 godine govori 3 do 4 riječi u rečenici, a s 5 godina slaže rečenice od 4 do 6 riječi (Andrešić i dr. 2010), Najbrži razvoj sintaktičkih struktura događa se u dobi od 4 do 6 godina (Kemper, Rice i Chen 1995; prema Blaži 2003), dok se poslije taj razvoj usporava i traje sve do desete godine. Što se tiče razvoja rječnika, tijekom predškolske dobi rapidno raste, nakon šeste godine je nešto sporiji, međutim, kontinuiran je i traje cijeli život.

Uredan govorno- jezični razvoj u trećoj godini karakterizira sljedeće (Apel i Masterson 2004, Starc i dr. 2004, Andrešić i dr. 2010):

- čuje kad ga se zove iz druge prostorije
- čuje radio ili TV na istoj razini glasnoće kao i drugi članovi obitelji
- razumije i daje odgovore na jednostavna pitanja: „Tko?“, „Što?“, „Gdje?“, „Zašto?“
- sluša jednostavne upute
- zna svoje puno ime, godine i spol
- koristi rečenice od 2 do 4 riječi

- ponavlja riječi koje čuje u razgovoru odraslih
- govori o aktivnostima u vrtiću ili u kućama svojih prijatelja
- obogaćuje se djetetov rječnik pa kombinira naučeno na nove načine
- obično govori glatko, bez ponavljanja slogova ili riječi
- ljudi izvan obitelji uglavnom razumiju djetetov govor
- s navršene tri godine pokazuje uravnoteženost i sigurnost u sebe i svoju okolinu; više voli govoriti nego slušati

U periodu od 3 do 4 godine (Apel i Masterson 2004, Starc i dr. 2004, Andrešić i dr. 2010):

- mogu se pojaviti nesigurnost i neravnoteža na svim područjima (spoticanje, strahovi, mucanje)
- kombinira 4 ili više riječi u rečenicu
- počinje doživljavati uspjeh i neuspjeh
- fonematski sluh dobro razvijen i dijete razlikuje sve glasove materinskog jezika
- počinje primjećivati greške u riječima drugih koje ono pravilno čuje i govori
- prilagođava svoj govor kada govori s mlađima od sebe
- razumije riječi: tiho – glasno
- razumije rečenice koje sadrže nekoliko pojmova (npr. Stavi malu loptu u veliku kutiju.)
- razumije negacije unutar složenih pitanja(npr. Tko nije pospremio igračke?)

U periodu od 4 do 5 godina (Apel i Masterson 2004, Starc i dr. 2004, Andrešić i dr. 2010):

- u rečenicama koristi mnogo detalja – ima bogat rečenični iskaz
- dijete priča priče dosljedne temi
- lako komunicira i s odraslima i s djecom

- sluša i priča duže priče, nerijetko miješajući činjenice i maštu
- adekvatno odgovara na pitanja „Koliko?“, „Kako?“
- pita za značenje riječi
- razvija pojam boje i broja
- velik interes za jezik i komunikaciju s okolinom
- govor poprima ulogu planiranja – dijete misli naglas
- povezano priča o nedavnim događajima i iskustvima
- sluša i priča duže priče, nerijetko miješajući činjenice i maštu
- uživa u šalama i verbalnim nelogičnostima s odraslima (npr. teta mama) i govornim igrama nonsenog sadržaja
- pokazuje smisao za humor, u riječima i aktivnostima
- sklono je verbalnoj drskosti i prepirkama u igri
- “baby talk” se tolerira do 4 – 5,5 godine

Od velike je važnosti davati djetetu slobodu za istraživanje i eksperimentiranje, omogućiti mu aktivnosti koje samoinicijativno preuzima, sudjelovati u njima odgovaranjem na pitanja, zajedničkom čuđenju, partnerstvu u igri. Također je važno omogućiti mu stvaranje perceptivnih predodžbi svim senzornim putovima što podrazumijeva različita materijale i oblike za stvaranje pojma količine i odnosa. Pažljivim slušanjem i davanjem primjerenih odgovora omogućuje se djetetu aktivna upotreba jezika. Treba podržati i omogućiti djetetu da verbalno izrazi svoje osjećaje, potrebe, mišljenje i pitanja; pjevati i učiti pjesmice, brojalice praćene pokretima, različite govorne igre i slično (Starč i dr. 2004).

4.13. Dijete – obitelj – društvo

Nakon pobližeg opisa djetetova razvoja u prvih pet godina života, jasno je kako je on specifičan, individualan i podložan mnogim čimbenicima. Od onih biološki određenih, preko uvjeta koje stvara najuža okolina pa sve do društveno – kulturnih utjecaja. Ti su čimbenici u konstantnom međudjelovanju i daju odgovor o jedinstvenosti svakog ljudskog bića. Ujedno, razdoblje ranoga djetinjstva je i razdoblje najintenzivnijih razvojnih promjena i najveće osjetljivosti neurološkog sustava u kojemu se oblikuje psihička i emocionalna stabilnost te osjećaj povjerenja prema ljudima, što je važan temelj za uspostavljanje odnosa s drugima kroz cijeli život. Stoga je potrebno razdoblju djetinjstva pristupati s posebnom pažnjom, jer je prilike za razvoj također moguće propustiti pa se te loše prve godine očituju kasnije u osobnom životu pojedinca, ali i u društvenim problemima.

Iako opremljeno silnim potencijalom, dijete dolazi na svijet bespomoćno i potpuno ovisno o brižnoj skrbi majke. O njezinoj spremnosti, sposobnostima i mogućnostima da adekvatno i u skladu s razvojnom dobi odgovori na djetetove potrebe, ovisi cjelokupan njegov razvoj, a vidjeli smo u kojoj je mjeri važno pozitivno emocionalno ozračje.

Da bi se podiglo emocionalno stabilno dijete, neopterećen i sretan pojedinac, potrebno je uložiti mnogo truda i strpljenja. Danas je to možda teže nego što je to bilo u prošlim desetljećima, upravo zbog sve bržeg i stresnijeg načina života. Takav trend povećanja društvenog i gospodarskog pritiska na obiteljsku svakodnevicu čini sve težim stvarati uvjete za cjelovit razvoj pojedinca. Stoga ne čudi porast neprimjerenog, nasilnog i neprimjerenog ponašanja među vršnjacima i mnogih drugih problema. Poslovice kaže: *Zdrav pojedinac, zdravo društvo*, međutim, dok je god društvo koncipirano na način da ne omogućuje svim obiteljima oblikovati život u kojemu posebno mjesto zauzima obiteljski odgoj, mislim da razvojno poticajno okruženje i dobro osmišljeni programi odgojnih ustanova, iako potrebni i poželjni, ipak nisu dostatni.

Prema tome, valjalo bi da glavna briga države i društva bude zaštita djece i obitelji kroz adekvatnu podršku i pomoć mladim roditeljima koji se tek suočavaju s izazovima roditeljstva, kao i svim drugim obiteljima.

5. ZAKLJUČAK

Ovaj se radi bavi pitanjem ranog razvoja djece te uloge koju u tome ima majka kao primarni skrbnik, obitelj u kojoj dijete živi te na koncu društvo koje ih okružuje.

Kao što govorno-jezični razvoj djeteta ne možemo promatrati izolirano od drugih područja njegova razvoja (kognitivnog, socio-emocionalnog, motoričkog), tako ni djetetov cjelokupni razvoj ne možemo promatrati izolirano od okoline u kojoj ono odrasta. Majka, otac, bake i djedovi čine prva iskustva na području socijalizacije djeteta. Međutim, ovdje se nastoji istaknuti važnost uloge majke stoga što s njom dijete od samoga rođenja ostvaruje privrženost koja je nužna pretpostavka urednoga razvoja. Također je sve više dokaza o tome kako se djeca rađaju s tzv. inicijalnim znanjem o svijetu i odavno je prevladano mišljenje kako se dijete rađa kao *tabula rasa*. Stoga je veliki potencijal koji ima mozak u samom početku djetetova života, nužno iskoristiti kako bi dijete odraslo u zdravu, uravnoteženu, samosvjesnu osobu. U početku dijete najviše vremena provodi s majkom, o čijoj opuštenosti, neopterećenosti i emocionalnoj toplini direktno ovisi razvoj djetetova mozga i sukladno tome razvoj njegove ličnosti. Na njihovim ranim emotivnim izmjenama počivaju temelji uspostave komunikacije, a komunikacija je temelj govorno-jezičnoga razvoja.

Kada govorimo o razvoju djeteta, on ima više međusobno povezanih dimenzija i razvoj na jednom planu utječe na razvoj na drugome. Primjerice, razvoj motorike usko je povezan sa psihičkim razvojem, emocionalni sa socijalnim, psihičkim, jezičnim i slično. Tako se i govorno-jezični razvoj ne može promatrati zanemarujući razvoj svih ostalih područja.

Govorno-jezični razvoj je kontinuirani proces koji intenzivno počinje rođenjem. Individualan je i pod utjecajem dječjih stilova, temperamenta, njegove osobnosti, ali i okolinskih utjecaja. Uredan govorno-jezični razvoj za pretpostavku ima pojavu određenih bioloških sastavnica, a to su pojava vokalizacije, pojava združenje pažnje, razumijevanje riječi i razvoj igre. Izostanak bilo kojeg predlingvističkog prediktora kasnijeg razvoja ukazuje na neuredan tijek razvoja usvajanja jezika. Osim za govorno-jezični razvoj, socio-emotivni uvjeti u kojima se dijete razvija, od velike su važnosti za emocionalni, socijalni, motorički i psihički razvoj djeteta. Ti uvjeti najvažniji su upravo u prve tri godine djetetova života, kada je ono najranjivije i kada je djetetov mozak najosjetljiviji i najpodatniji za oblikovanje. Ako su ti uvjeti loši, ako je majka iz nekog razloga odsutna ili emocionalno hladna, moguće su smetnje ili poremećaji u ponašanju djeteta. Odsustvo

osobe s kojom dijete ostvaruje privrženost ili pak nezadovoljavanje djetetovih potreba za ljubavlju, sigurnošću, maženjem i brižnom skrbi, ostavlja mjerljive posljedice na kasniji razvoj. Zahvaljujući neuroznanstvenim dostignućima, moguće je odrediti u kojem dijelu mozga se pojavljuje aktivnost prilikom osjećanja određene emocije i sl., kao što je moguće potvrditi promjene u rastu mozga zbog neadekvatnih uvjeta u kojima neka djeca odrastaju. Stoga se na temelju takvih saznanja, u rehabilitaciji različitih jezičnih i drugih poremećaja primjenjuju postupci kojima se nastoji aktivirati cijeli mozak i specifična njegova područja kako bi se iskoristile njegove velike sposobnosti da se reorganizira na nov način te omogući razvoj zaostalih vještina.

Ljubav, prihvaćanje, uvažavanje, podrška, emocionalno i fizički pozitivno obogaćena okolina, razvojno prilagođena komunikacija i određene vrste iskustva na najbolji mogući način potiču cjelokupan djetetov razvoj. Osim odgovornosti roditelja i djetetove okoline u tome, suvremena teorija odgoja ističe ulogu i odgovornost društva za sudbinu djeteta i obitelji.

Konačno, genetske predispozicije nose jedan dio odgovornosti za djetetov razvoj, dok je drugi, po mome mišljenju još važniji, na nama roditeljima. Rana ophođenja, interakcije, način postupanja s djetetom oblikuju djetetov mozak i karakteristike njegove buduće ličnosti. Kako je mozak najpodatniji i najposobniji za učenje u vrlo ranoj dobi, te kako je razdoblje ranog djetinjstva kritično za djetetov emocionalni, socijalni, psihički i motorički rast i razvoj, tim se važnost prve tri godine u javnosti sve više ističe. Unatoč tome, ne možemo tvrditi da je društvena svijest, barem kakvu mediji u nas nastoje oblikovati, zaista usmjerena na djelatnoj razini tim uvjerenjima. Nije dovoljno o tome samo govoriti ako društvo nije uređeno na način da roditeljima zaista, ne samo deklarativno, omogućuje tako oblikovati život da odgoj djece zauzima posebno i vrijedno mjesto u svačijoj svakodnevicu. Poznata krilatica „Naša djeca, naša su budućnost“, ostaje samo parola koja možda više dobro ni ne zvuči kad je, zbog odviše uporabe, izgubila svoju istinsku težinu. Živjeti bilo koju vrijednost samo deklarativno, isto je kao ne živjeti je. Promovirati nešto nazovi -suvremeno, moderno i napredno, istodobno prezirući ono što jesmo i što ćemo uvijek biti – prvenstveno ljudi željni ljubavi i uvažavanja – i zanemarujući tu općeljudsku crtu prilikom oblikovanju današnjega svijeta, ispada Sizifov posao jer dokida onu najvažniju crtu koja povezuje svakoga od nas.

POPIS LITERATURE:

- Andrešić, D., Benc Štuka, N., Gugo Crevar, N., Ivanković, I., Mance, V., Mesec, I., Tambić, M. (2010) *Kako dijete govori?* Planet Zoe d.o.o., Zagreb.
- Apel, K., Masterson, Julie J. (2004) *Jezik i govor od rođenja do šeste godine: od glasanja i prvih riječi do početne pismenosti – potpuni vodič za roditelje i odgajatelje*. Lekenik: Ostvarenje.
- Beck, L., Kumschick, I. R., Eid, M., Klann-Delius, G. (2012) Relationship Between Language Competence and Emotional Competence in Middle Childhood. *Emotion*. Freie Universität Berlin.
- Blaži, D. (2003) Rani jezični razvoj. U: Ljubešić, M., ur., *Biti roditelj*. Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Brajša, P. (1999) Kako razgovaramo u našim obiteljima? U: *Obitelj u suvremenom društvu*. Zagreb. Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Brajša-Žganec, A. (2003) *Dijete i obitelj : emocionalni i socijalni razvoj*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Bruer, J. T. (2001) A Critical and Sensitive Period Primer. U: Bailey, D. B., Jr., Bruer, J. T., Symons, F. J., Lichtman, Jeff W, *Critical Thinking About Critical Periods*. National Center for Early Development and Learning; str. 3 – 27.
- Čuturić, N. (2001) *Psihomotorički razvoj djeteta u prve dvije godine života*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Dadić, K. (2012) Uloga reklamnog oglašavanja u konstrukciji slike suvremenog djetinjstva. *Pedagogija i kultura*, svezak 2. Hrvatsko pedagoško društvo, Zagreb.
- Diamond, M., Hopson, J. (2006) *Čarobno drveće uma. Kako razvijati inteligenciju, kreativnost i zdrave emocije vašeg djeteta od rođenja do adolescencije*. Lekenik: Ostvarenje.
- Giesecke, H. (1991) *Uvod u pedagogiju*. Zagreb: Educa
- Gopnik, A., Meltzoff, A. N., Kuhl, P. K. (2003) *Znanstvenik u kolijevci. Što nam rano učenje kazuje o umu*. Zagreb: Alinea.

- Greenspan, S. I., Lewis, D. (2004) *Program emocionalnog poticanja govornojezičnog razvoja*. Lekenik: Ostvarenje.
- Hannaford, C. (2007) *Pametni pokreti. Zašto ne učimo samo mozgom. Gimnastika za mozak*. Ostvarenje.
- Houston, D. M. (2005) Speech Perception in Infants. U: David B. Pisoni and Robert E. Remez: *The handbook of speech perception*, Blackwell.
- Kotarac, I., Kovačević, M. (2003) Geste u ranoj komunikaciji. U: Ljubešić, M., ur., *Biti roditelj*. Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Leach, P. (2003) *Prvo djeca. Što društvo ne čini, a trebalo bi, za današnju djecu*. Zagreb: Algoritam.
- Ljubešić, M. (2001) Rana komunikacija i njezina uloga u učenju i razvoju djeteta. U: *Dijete i društvo*. Vol 3, 261-278.
- Ljubešić, M. (2002) Može li se predvidjeti jezični razvoj prije negoli dijete progovori. *Zbornik referatov simpozija „Naših 40 let“*. Centar za sluh in govor Maribor, 19-24. (<http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=103093>) (8.7.2013)
- Ljubešić, M. (2005) Stimulacija emocionalnog razvoja djece. *Hrvatski časopis za javno zdravlje*. Vol 1, Broj 2. <http://www.hcjz.hr/old/clanak.php?id=12521> (8.7.2013)
- Ljubešić, M. (2007) *Biti kompetentan roditelj*. Zagreb: Mali profesor.
- Maleš, D. (1999) Uloga majke i oca u odgoju djeteta. U: *Obitelj u suvremenom društvu*. Zagreb. Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Milanović, M., Stričević, I., Maleš, D., Sekulić -Majurec, A. (2000): *Skrb za dijete i poticanje ranog razvoja djeteta u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Targa.
- Mildner, V. (2003) *Govor između lijeve i desne hemisfere*. Zagreb: IPC grupa.
- Miljak, A. (1984) *Uloga komunikacije u razvoju govora djece predškolske dobi*. Zagreb: Školske novine, 1987.

- Pernar, M; Frančišković, T. (2008) *Psihološki razvoj čovjeka*. Medicinski fakultet, Sveučilište u Rijeci, Rijeka.
- Posokhova, I. (1999) *Razvoj govora i prevencija govornih poremećaja u djece*. Zagreb: Ostvarenje.
- Prebeg – Vilke, M. (1991) *Vaše dijete i jezik – materinski, drugi i strani jezik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Starc, B., Čudina.Obradović, M., Pleša, A., Profaca, B., Letica, M. (2004) *Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi : priručnik za odgojitelje, roditelje i sve koji odgajaju djecu predškolske dobi*. Zagreb : Golden marketing - Tehnička knjiga.
- Škarić, I. (1988) *Govorne poteškoće i njihovo uklanjanje*. Zagreb: Mladost.
- Tursan, N. (1999) Doprinos starijih osoba obiteljskoj zajednici. U: *Obitelj u suvremenom društvu*. Zagreb. Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Vasta, R., Haith, M. M., Miller, S.A. (1998) *Dječja psihologija. Moderna znanost*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Wood, D. (1988): *Kako djeca misle i uče*. Zagreb:Educa.

Internetske stranice :

- Poliklinika.org, <http://www.poliklinika.org/home.aspx?Id=1&Type=2&IdLang=2>
- (6.6.2013.)
- Howkidsdevelop.com, <http://www.howkidsdevelop.com/developSkills.html> (17.6.2013.)
- Vasezdravlje.com, <http://www.vasezdravlje.com/izdanje/clanak/182/> (17.6.2013.)

SAŽETAK

Ovaj rad opisuje uredan govorno- jezični razvoj te kakav utjecaj na taj proces ima odnos između majke i djeteta. Govorno jezični razvoj svakoga djeteta je individualan i nije ga moguće promatrati izolirano od drugih područja njegova razvoja; motoričkog, spoznajnog, socio-emocionalnog.

Cjelokupan djetetov razvoj određen je genetskim predispozicijama i ovisi o utjecajima okoline, prvenstveno majke s kojom dijete ostvaruje privrženost i s kojom dijete provodi najviše vremena. Neuroznanost je dokazala kako rane interakcije i način postupanja roditelja s djetetom oblikuju djetetov mozak i karakteristike njegove buduće ličnosti. Stoga su prve godine života kritično razdoblje za djetetov emocionalni, socijalni, psihički i motorički rast i razvoj.

Za stvaranje uvjeta za zdrav i cjelovit razvoj djeteta, nužno je da roditelji njeguju međusobne i odnose s djecom, da je obiteljska atmosfera pozitivna, ispunjena ljubavlju, prihvatanjem i razumijevanjem. Također se ne smije zanemariti odgovornost društva za sudbinu djeteta i obitelji.

Ključne riječi: odnos majka -dijete, uredan govorno- jezični razvoj, rane interakcije, rano djetinjstvo, utjecaj društva

SUMMARY

This thesis describes normal speech and language development and how this process is impacted by the mother-child relationship. Speech and language development of each child is individual and is not possible to observe isolated from other development areas; motoric, cognitive, socio-emotional.

The entire child development is determined by genetic predispositions and depends on the influence of the environment, prior of the mother, to whom the child acquires affection and spends most of the time. Neuroscience has proven that the early interactions and the way the parents handle the child forms the child's brain and the characteristics of its future personality. Hence, the first years of life are a critical period for child's emotional, social, physical and motoric growth and development.

To ensure conditions for a healthy and complete child's development, it is necessary that at the parents nurture mutual relationship and the one with the children, in order to make the family atmosphere positive, filled with love, acceptance and understanding. It is also not to ignore the responsibility of the society for the destiny of the child and the family.

Key words: mother-child relationship, normal speech and language development, early interactions, early childhood, influence of the society